

Міністерство освіти і науки України
Київський національний університет імені Тараса Шевченка
факультет соціології
кафедра теорії та історії соціології

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА

на тему:

«СОЦІАЛЬНІ ФАКТОРИ ШКІЛЬНОГО БУЛІНГУ В МІСТІ КИЄВІ»

Спеціальність: 054 «Соціологія»
Освітня програма: «Соціологія»
Освітній ступінь: бакалавр
Кваліфікація: бакалавр соціології

Автор:

Бацак Назарій Костянтинович,
студент 4 курсу

Науковий керівник:

Цимбал Тарас Володимирович,
кандидат соціологічних наук, доцент

Бакалаврська робота допущена до захисту
рішенням кафедри *теорії та історії соціології*

Протокол № _____ від «___» _____ 20__ р.

Зав. кафедри _____ проф. Володимир Судаков
підпис

Київ 2021

Реєстрація

номер

дата

підпис лаборанта кафедри

Рекомендовано

до захисту

підпис наукового керівника

ініціали, прізвище наукового керівника

Результат захисту

оцінка

дата захисту

Голова ЕК

підпис

ініціали, прізвище

Члени ЕК

підпис

ініціали, прізвище

підпис

ініціали, прізвище

підпис

ініціали, прізвище

підпис

ініціали, прізвище

Секретар ЕК

підпис

ініціали, прізвище

ЗМІСТ

ВСТУП.....	4
РОЗДІЛ 1. ПОНЯТТЯ ШКІЛЬНОГО БУЛІНГУ В СОЦІОЛОГІЇ.....	9
РОЗДІЛ 2. КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ СОЦІАЛЬНИХ ФАКТОРІВ ШКІЛЬНОГО БУЛІНГУ	17
РОЗДІЛ 3. ФАКТОРИ ШКІЛЬНОГО БУЛІНГУ В КИЄВІ: РЕЗУЛЬТАТИ ЕМПІРИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ	27
ВИСНОВКИ.....	42
ПЕРЕЛІК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	46
ДОДАТКИ.....	50
Додаток А. Апробація результатів дипломної роботи	50
Додаток Б. Програма емпіричного дослідження	63
Додаток В. Гайд глибинного експертного інтерв'ю.....	67
Додаток Г. Транскрипти експертних інтерв'ю	70

ВСТУП

Від самого початку історії людства ієрархічна структура, вибудована на основі внутрішньогрупової агресії, надавала первісним соціальним утворенням необхідної стійкості та спрощувала міжособистісні відносини. Зокрема, традиційно ворожою була реакція на «інакших», яких переслідували через те, що вважали загрозою для групової стабільності. Зараз ми назвали б це формою цькування, а точніше – булінгу.

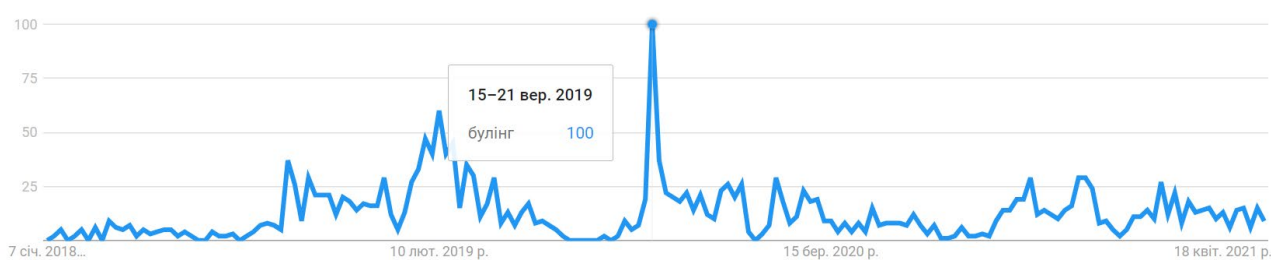
Власне проблематизація цього феномену відбулася досить пізно, особливо якщо зважати на те, що внаслідок еволюційних перетворень та ускладнення соціальних об'єднань цькування не лише втратило значну частину свого початкового функціонального навантаження, а й почало відверто суперечити колективній моралі, гуманістичним цінностям та чинити зайвий негативний вплив на психічне здоров'я залучених до процесу індивідів. І досі регулярно переслідування вразливих членів групи може виникати будь-де: у родинях, закладах вищої освіти, на роботі, у школах, місцях позбавлення волі тощо. Щоправда, у масовій свідомості поняття «булінг» все ж здебільшого асоціюється саме зі школами, що не дивно, оскільки там він набув великого поширення. Крім того, з вивчення шкільного булінгу почалися перші серйозні дослідження даного явища.

Вражає, наскільки багато часу знадобилося для того, аби термін «булінг» увійшов до наукової сфери та широкого вжитку в Україні – лише через майже сорок років після визнання міжнародною вченою спільнотою він юридично закріпився та почав активно згадуватися у ЗМІ.

Унаочнимо наше твердження прикладом. Для цього ми проаналізували вечірні сюжети новин від найбільш популярних телевізійних служб: «ТСН», «Сьогодні», «Факти», «Подробиці» та «Вікна» (остання втратила цей статус після 2019 року, тому ми виключили її з дослідження починаючи з масиву даних

за 2020 рік)¹. Ми охопили період від початку 2018 року до кінця травня 2021 року. Вихідну точку визначено тим, що 18 грудня 2018 року було остаточно ухвалено закон «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо протидії булінгу (цькуванню)», тому, за нашими припущеннями, суспільне обговорення мало тривати саме впродовж цього року. В результаті ми отримали 13 згадок про булінг у сюжетах за 2018 рік, 19 згадок за 2019 рік, 22 згадки за 2020 та 12 за п'ять місяців 2021. У 2018 році найбільше сюжетів про булінг припало на жовтень-листопад – це можна пояснити тим, що 2 жовтня Верховна Рада України прийняла у першому читанні закон про булінг. Наступного року слово «булінг» найчастіше зустрічалося у січні-лютому та восени, так само, як і у 2020 році. Цікаво, що за березень-травень 2021 року ми зафіксували аж 10 (з 12) згадок про булінг. Для уточнення інформації про сплески суспільної зацікавленості проблемою булінгу ми звернулися до Google Trends – прив'язаного до пошукових запитів інструменту, який дозволив нам простежити у часовій динаміці частоту пошуків українцями терміну «булінг» [Google Trends, 2021].

Рис.1

Як бачимо, в цілому частота телевізійних сюжетів співвідноситься із кількістю пошукових запитів (див. рис.1). Суттєве підвищення інтересу починається саме восени 2018 року і зростає до кінця лютого 2019. Вірогідно, саме тоді в Україні почали все частіше вживати поняття «булінг» відносно низки розрізнених явищ шкільного середовища, як от залякування, побиття, конфлікти, насильницьке з'ясування стосунків, переслідування, знущання тощо. Найбільше

¹ Масиви надано Департаментом аналітики ТОВ «ТРК “Україна”» з внутрішньої бази даних.

запитів за весь період припало на середину вересня 2019 року, і ця хвиля пішла на спад лише наприкінці листопада. Зважаючи на частоту телесюжетів, у 2020 році цілком очікуваними були два основні піки – у лютому та восени. Також підтверджуються дані за 2021 рік – на графіку помітна пара піків у січні-лютому та низка підйомів у весняний період.

Отже, ця міні-замальовка засвідчила, що впровадження закону «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо протидії булінгу (цькуванню)» стимулювало підвищення загальної зацікавленості предметом нашої роботи, а також сприяло обізнаності та входженню до широкого вжитку цього нового для нашого суспільства поняття.

Завдяки висвітленню проблеми цькування в інформаційному полі потерпілі одразу ж почали звертатися до судів – на основі відкритих даних з Єдиного державного реєстру судових рішень можна виявити, що у перший же рік дії нового закону українські судді розглянули 356 справ про булінг (із них 29 справ опрацьовували київські судові установи). За весь час у Києві було зафіксовано 73 справи, що стосувалися булінгу [Єдиний державний реєстр судових рішень, 2021]. Однак, така статистика мало відображає дійсність через низку причин. Перш за все, вітчизняне юридичне трактування булінгу включає в себе непов'язані з цькуванням у повному розумінні цього слова явища, що буде предметом розгляду в наступних розділах цієї роботи. По-друге, легальні механізми досі не вирізняються гнучкістю та не можуть подолати низку обмежень, тому далеко не всі реальні випадки цькування доходять до етапу судового розгляду. І по-третє, часто (більш ніж у половині випадків) до судів надходять позови, за якими об'єктивно не було виявлено фактів цькування [Падучак, 2020].

Таким чином, ми вбачаємо необхідність у систематичних дослідженнях, присвячених вивченню феномену шкільного булінгу в Україні задля вдосконалення законодавства та поглиблення розуміння чинників, які впливають на виникнення цькування серед учнів. З огляду на те, що наявні на сьогодні дані свідчать про відсутність значущої залежності між пов'язаним з булінгом

досвідом та типом населених пунктів респондентів, то дослідження соціальних факторів шкільного булінгу в м. Києві може бути *актуальним* для всієї країни [Соціальна обумовленість та показники здоров'я підлітків та молоді, 2019: с.41].

Метою нашої роботи є з'ясування соціальних факторів шкільного булінгу в місті Києві.

Об'єктом роботи виступає шкільний булінг в місті Києві.

Предметом – соціальні фактори шкільного булінгу в місті Києві.

Для досягнення мети в роботі виконано такі *завдання*:

- 1) розкрити теоретичні підвалини дослідження шкільного булінгу;
- 2) здійснити аналіз основних напрямів наукового дослідження шкільного булінгу в сучасній соціології;
- 3) ідентифікувати соціальні фактори шкільного булінгу;
- 4) підготувати та провести емпіричне дослідження соціальних факторів шкільного булінгу в м. Києві;
- 5) на основі проведеного дослідження з'ясувати відповідність емпірично виділених факторів шкільного булінгу в м. Києві наявним висновкам дослідників із цієї теми.

Способом вирішення поставлених завдань буде вивчення наукового доробку з досліджуваної проблематики у сфері суспільних та поведінкових наук та експертне опитування.

Теоретичний базис роботи становлять теорія символічного інтеракціонізму, теорія соціального навчання, теорія примусу.

Частина результатів даної дипломної роботи була *апробована* внаслідок виступів, обговорень та публікацій на наукових конференціях (див. Додаток А). Теоретичний аналіз кібербулінгу як деструктивного явища у відносинах школярів та його співвідношення з традиційним цькуванням був представлений на XII Міжнародній конференції студентів та молодих науковців «Соціологія та сучасні соціальні трансформації» (Київ, листопад 2019 року). Розгляд специфіки шкільного булінгу в Японії як культурно детермінованого явища (на основі міжнародних порівняльних досліджень) викладено у матеріалах Міжнародної

конференції студентів, аспірантів та молодих вчених «Шевченківська весна – 2020» (Київ, квітень 2020 року).

Ключові слова: шкільний булінг, соціальні фактори, групова взаємодія, групова популярність

РОЗДІЛ 1. ПОНЯТТЯ ШКІЛЬНОГО БУЛІНГУ В СОЦІОЛОГІЇ

Поза сумнівом, явище цькування у шкільному середовищі не нове та нині широко відоме завдяки засобам масової інформації. Втім, у пересічних українців досі виникають труднощі з розпізнаванням проявів булінгу у повсякденні, і тому залишається нагальною потреба у конкретизації даного поняття, переході до його спільного тлумачення, яке поділятимуть як дослідники, так і вчителі, адміністрації шкіл, учні та члени їхніх родин.

Відмінності в інтерпретації булінгу простежуються вже на культурно-комунікаційному рівні, що відображено у національних мовах. Так, наприклад, в Іспанії прийнято послуговуватися словом «violencia», яке позначає індивідуальний (а не груповий) акт саме фізичного насильства, у Норвегії та Німеччині прижився термін «мобінг», що означає групову агресію, спрямовану проти небажаного для колективу індивіда. Близьким до нього є японський термін «ідзіме» - переслідування, як правило колективне та виражене у непрямій агресії, спричинене фактичною відмовою від дотримання групових норм [Migliaccio, 2016: p.26; Niedl, 1996; Heinemann, 1973; Kanetsuna, 2016; Toda, 2016; Furukawa, 2012; Smith, 2002].

Питомо українське слово «цькувати» у першому значенні означає «напускати собак на кого-небудь» і лише потім «переслідувати кого-небудь різними нападками, клепами і т. ін., знущатися з когось; підмовляти до ворожих дій, підбурювати проти кого-небудь» [Словник української мови, 1980: т.11, с.259]. Таким чином, у нашій культурі теж простежується акцентування, а саме закладено розуміння цькування здебільшого як психологічного, нефізичного, опосередкованого насилля. Саме тому доцільним є вживання поняття «булінг» задля стандартизації розуміння феномену регулярних знущань у різних культурах та групах.

Після прийняття Верховною Радою України Закону «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо протидії булінгу (цькуванню)», який набув чинності 19 січня 2019 року, в Україні це явище нарешті закріпилося у

юридичній площині. Стаття 173-4 Кодексу України про адміністративні правопорушення визначає булінг таким чином: «Це діяння учасників освітнього процесу, які полягають у психологічному, фізичному, економічному, сексуальному насильстві, у тому числі із застосуванням засобів електронних комунікацій, що вчиняються стосовно малолітньої чи неповнолітньої особи або такою особою стосовно інших учасників освітнього процесу, внаслідок чого могла бути чи була заподіяна шкода психічному або фізичному здоров'ю потерпілого» [Кодекс України про адміністративні правопорушення, 2018]. Однак, більшість дослідників надає перевагу дещо інакшому, більш точному формулюванню. Так норвезький науковець Дан Ольвеус, який одним із перших почав ґрунтовно вивчати феномен цькування, запропонував визначення, яке нині конвенційно вважається основним: «це регулярна, усвідомлена, навмисна та обдуманна поведінка, що характеризується дисбалансом влади та наміром завдати шкоди, залякати» [Olweus, 1993: p.140].

Як бачимо, у нашому законодавстві під булінгом фактично маються на увазі різні акти насилля серед школярів, конфлікти, які, втім, можуть не бути саме цькуванням. Також цим нормативним актом булінг зводиться виключно до насильства над неповнолітніми учасниками освітнього процесу, хоча насправді цькування нерідко відбувається між дорослими індивідами, які навчаються у закладах вищої освіти, працюють разом або за будь-яких інших умов вступають у регулярну взаємодію [Kowalski, 2017]. На нашу думку, варто розмежовувати булінг загалом та шкільний булінг, позаяк лише таким чином можна проводити надійні та валідні дослідження, а також ефективно реагувати на регулярне обдумане насилля, яке виникає серед різних груп індивідів.

Так чи інакше, вже у іншому нормативному акті - Законі України «Про освіту» – можемо знайти принаймні перелік ознак булінгу, які доповнюють наведену у ст. 173-4 КУпАП дефініцію. Згідно з Законом «Про освіту» булінгу притаманні а) систематичність, повторюваність діяння; б) наявність таких сторін: кривдник (булер), потерпілий (жертва булінгу) та спостерігачі (не обов'язково); с) дії чи бездіяльність булера, наслідком яких є заподіяння

психологічної та/або фізичної шкоди, приниження, страху, тривоги, підпорядкування потерпілого інтересам кривдника, доведення жертви до соціальної ізоляції [Закон України «Про освіту», 2018]. Наведені характеристики дещо наближують вітчизняне визначення булінгу до того, яке поділяє широке коло міжнародних дослідників.

Підкреслимо, що *владний дисбаланс* є визначальною характеристикою, яка різнить цькування з конфліктом, оскільки останній передбачає відносну рівність сторін. Крім того, саме владна різниця уможливорює булінг тим, що потерпіла сторона має обмежені можливості для опору і тому «підпорядковується інтересам кривдника», який більш забезпечений ресурсами. Другою важливою характеристикою виступає *регулярність* агресивних дій стосовно жертви. Зазначимо, що деякі дослідники не вважають повторюваність обов'язковою складовою булінгу, апелюючи до того, що навіть одноразова агресія здатна залякати жертву та встановити між нею та булером нерівноцінні відносини підпорядкування [Juvonen, 2014: p.161; Espelage, 2003; Migliaccio, 2016: p.2]. Тим не менш, з міркувань дотримання якості дослідження ми не нехтуватимемо цією ознакою.

Остання характеристика компонента – *навмисність* – означає, що випадкове заподіяння шкоди іншому не може вважатися булінгом. Іншими словами, булінг має місце тоді, коли агресор чітко усвідомлює, що внаслідок його дій жертва відчуватиме образ, що таким чином він завдає їй певної шкоди. Таке уточнення може здаватися очевидним, але на практиці нерідко трапляються випадки, коли булери вміло приховують злі наміри від небажаних свідків, при цьому ефективно та безперешкодно шкодячи жертві. Це типово для непрямого булінгу, який виражається у пасивній агресії, поширенні образливих, як правило неправдивих чуток про жертву, дражнінні та соціальному виключенні. Подібні дії важко розпізнати тим, хто перебуває за межами групи (передусім вчителям), натомість кривдник, жертва та однокласники-свідки глибше залучені до контексту внутрішньогрупової взаємодії, а тому добре обізнані з приводу владних відносин, статусної різниці та свідомі щодо регулярності вчинення актів

непрямої агресії [Migliaccio, 2016: p.4; Salmivalli, 2011: p.511; Naito, 2005: p.179-180].

Категорія влади є базовою при дослідженні булінгу. Вона може виражатися у фізичній, статусній, кількісній, технологічній (якщо ми стикаємося із кібербулінгом) перевазі. Власне, цькування за визначенням стає можливим лише тоді, коли одна сторона (кривдник) має перевагу над іншою (жертвою), через що останній складно чинити опір. Безумовно, наявність потенційної владної переваги не означає, що кожен учень прагне познущатися над слабшим або нав'язати йому свою волю, але все ж булінг часто слугує саме інструментом демонстрації впливу над (перед) членами групи та безпосередньо жертвою, тобто у такий спосіб відбувається утвердження домінантного статусу булера, який вигідно виглядає на фоні явно слабшої (до того ж нерідко маргіналізованої самою групою) жертви [Migliaccio, 2016: p.19].

Тому процес цькування можна розглядати як специфічний соціалізаційний «ритуал», за якого жертв активно видають за «інакших» - таких, що перебувають поза груповими нормами, а агресор при цьому навпаки показово виражає свою приналежність до колективу та намагається у такий спосіб підвищити свій статус. Під «ритуалом» ми маємо на увазі групову взаємодію, яка символічно підтверджує особливий статусний розподіл серед членів колективу та побіжно стимулює групову солідарність. Його можна виразити простою дихотомією «групова включеність булера» проти «групової виключеності жертви» [Thornberg, 2013].

Наявність спостерігачів (іншими словами – аудиторії), є надзвичайно важливою для традиційного булінгу, але може не грати жодної ролі у випадку *кібербулінгу*. Як і звичайний булінг, кібербулінг це навмисний спрямований на заподіяння шкоди чи страждань жертві повторюваний акт, притаманний для соціальних відносин, де є владний дисбаланс. Цькування у кіберпросторі, як і традиційне, виражається у *прямій формі*, коли образи, погрози тощо адресуються безпосередньо суб'єкту цькування, та/або у *непрямій*, коли негативна інформація

про жертву поширюється між членами певної групи на кшталт чуток у закритих спільнотах, колективних чатах тощо [Smith, 2008; Mitchell, 2007].

Хоча кібербулінг не може проявлятися фізично, анонімність, забезпечена віртуальним спілкуванням, робить цей вид цькування більш жорстоким, оскільки за допомогою електронних засобів для передавання інформації набагато легше та безпечніше принижувати жертву. У цифровому просторі кривдник не може бачити вербальні та невербальні реакції суб'єкта цькування, а тому рівень його емпатії стає мінімальним. Це створює свого роду технологічну пастку, оскільки жертва фактично не може уникати взаємодії з агресором, який має багато можливостей для своєї анонімізації, а також цілодобовий миттєвий доступ до обраної для знущань особи [Kowalski, 2012]. Перебуваючи онлайн індивід стикається із агресією несподівано, особливо тоді, коли він особисто не знайомий з булером [Ryżalski, 2012: p.207; Whittaker, 2014: p.13].

Також у Мережі нерідко можна натрапити на масове цькування, коли одна жертва потерпає одразу від десятків або навіть сотень недоброзичливців. Ці аспекти істотно поглиблюють відчуття безсилля жертви, якій буквально нікуди подітися окрім як за межі віртуального простору, що рівноцінно соціальному виключенню. При цьому якщо для булера важливо чинити насилля як таке і він не переслідує мети публічної демонстрації своєї домінантності, а навіть навпаки – боїться опору тих, хто може стати на захист жертви, суспільного осуду своїх дій, то цифрове середовище захищає його від можливих ризиків через механізми деіндивідуалізації та утримання анонімності [Kowalski, 2012]. Небезпека кібербулінгу також підсилюється тим, що під прикриттям анонімності – відповідно, не відчуваючи за собою соціального контролю - люди природньо схильні діяти так, як вони ніколи б не чинили відкрито [Diener, 1980; Postmes, 1998].

Якщо булінг не пробуджує колективну протидію (а, можливо, навіть викликає страх у членів групи), то зрештою поведінка булера почне підтримуватися і сприйматися як норма, прояв високого статусу. За подібного сценарію агресія того, хто цькує, не буде стосуватися особисто жертви, а радше

виступатиме принагідною демонстрацією влади над групою [Migliaccio, 2016: p.20]. Саме демонстрація влади часто виступає проявом боротьби за *популярність* у групі, хоча в результаті булери не обов'язково досягають високого групового статусу [Schwartz, 2005]. У розрізі боротьби за популярність варто згадати про особливе становище «жертв-булерів» - індивідів, які зазнають знущань над собою, є маргіналізованими у своєму колективі і які при цьому вдаються до цькування слабших за себе членів групи. У них обмежений вплив всередині групи та специфічний статус, який важко змінити шляхом цькування інших, тому такі агресори атакують слабших не задля завоювання популярності, а компенсуючи у таких спосіб свою образу на ровесників [Migliaccio, 2016: p.20]. Натомість, популярність «чистих» булерів нерідко визнається учасниками групи і оцінюється ними як «середня» та «висока» [Caravita, 2012; Thunfors, 2008, Migliaccio, 2016: p.21].

Популярність поділяють на два види: соціометричну, фактичну (*likeability/actual popularity*), та соціологічну, сприйняту (*perceived popularity*). Соціометрична популярність визначається наявністю або відсутністю симпатій до кожного окремого учня, а сприйнята популярність - це визнання впливу конкретних учнів на групу, але при цьому їм не симпатизують. Одні й ті самі учні можуть одночасно бути фактично та сприйнято популярними, і такі індивіди не схильні до булінгу. Рідко виступають у ролі булерів і фактично популярні індивіди, в той час як ті, кого *сприймають* як популярних, прагнуть покращити своє становище у тому числі проявляючи агресію до інших [Migliaccio, 2016: p.21-22].

З огляду на викладені вище аргументи, на нашу думку найдоречніше розглядати булінг крізь призму *символічного інтераціоналізму*, який дозволяє пояснювати виникнення та відтворення булінгу на різних рівнях. Орієнтуючись на цей підхід ми зосередимося на договірній природі смислів, що формуються у результаті соціальної взаємодії, а також на тому, що суспільне життя та колективна мораль конструюються та відтворюються індивідами у ході рутинної соціальної взаємодії за допомогою неперервного процесу інтерпретації.

Оскільки індивіди усвідомлюють себе через інтерпретацію чужих реакцій, тобто орієнтуються на групи, до яких вони належать, то ідентичність не є стійкою і базується на соціальній взаємодії [Thornberg, 2013: p.1].

У символічному інтеракціонізмі вводиться поняття визначення ситуації - орієнтованого на систему соціокультурних цінностей (у якій проходила соціалізація індивіда) індивідуального процесу сприйняття та інтерпретації явищ і об'єктів. Спільне визначення ситуації не обмежується тими, хто безпосередньо залучений до інтеракції, але й включає тих, хто спостерігає за взаємодією, тому всі причетні безпосередньо або опосередковано залучені до дій, оцінок та впливу на хід взаємодії, правила, за якими вона відбувається, а також поділяють певні рольові очікування. Наприклад, у випадку булінгу кривдник може трактувати цькування (взаємодію) як засіб досягнення цілі – підвищення статусу у групі та/або завоювання популярності. Мета і є мотивацією до взаємодії, тобто акт булінгу це інтеракція, спрямована на здобуття статусності. Орієнтуючись на стереотипи, індивід бере на себе роль булера, залишаючи для інших ролі жертв (які не можуть відмовитися від них через владний дисбаланс) та спостерігачів (аудиторії). У ході насильницьких дій він інтерпретує реакції жертви або жертв та аудиторії, які в цей момент можуть перевернути визначення ситуації (впевнений спротив свідків чи жертви вкаже на неприйнятність дій кривдника, і той рано чи пізно відступить) [Goffman, 1959; Migliaccio, 2016].

Жертва ж визнає себе такою автоматично, стереотипово, коли слідує ініціативі агресора (до того ж на неї тисне визначення ситуації аудиторією, тобто більшістю) [Migliaccio, 2016: p.15]. Найважливішу роль, безумовно, відіграє саме аудиторія. Спостерігачі аналізують контекст і мають найбільший потенціал впливу на визначення ситуації. Так, якщо вони не перешкоджають цькуванню, то агресор отримує підтвердження своєму визначенню ситуації. Як наслідок - булінг підпадає під групове визначення норми, і це впливатиме на подальшу взаємодію всередині групи до моменту зміни визначення ситуації.

Отже, у цьому розділі ми виявили, що булінг характеризується трьома основними характеристиками:

- 1) повторюваністю;
- 2) наявністю владного дисбалансу;
- 3) навмисністю.

Саме категорія влади є основою для вивчення булінгу, оскільки вона позначає нерівність між жертвою та булером, через яку перша опиняється у підпорядкованому становищі з причини обмеженості можливостей для протидії спрямованій проти неї агресії. Тут мається на увазі неформальна, фактична влада, яка має специфічний характер, відмінний від того, який притаманний, наприклад, впливу дорослих на дітей. Так булінг як правило слугує демонстрацією владного впливу на деяких членів групи, що, в свою чергу, часто виступає інструментом досягнення популярності. Популярність поділяється на соціометричну або фактичну та соціологічну або сприйнятту (*perceived popularity*). Перший вид стосується симпатій, які члени групи відчують до конкретного індивіда, а другий – суто внутрішньогрупового впливу певних індивідів, яким при цьому не симпатизують. Ті індивіди, які є одночасно фактично та сприйнято популярними, виявляють меншу схильність до цькування, оскільки їм не потрібно підвищувати свій статус. Так само рідко вдаються до цькування і фактично популярні індивіди, натомість ті, чий вплив група визнає, але не симпатизує їм, часто виступають у ролі булерів, намагаючись у такий спосіб вибороти прихильність.

Булінг це групова інтеракція, за якої булер, жертва та свідки інтерпретують реакції та вчинки один одного. Як правило, булер розуміє акт цькування як засіб досягнення цілі – підвищення свого статусу. При цьому ролі розподіляються стереотипово, і обраний для знущань індивід стає жертвою зокрема під тиском визначення ситуації свідками. Водночас, також жертва має більше шансів позбутися цієї ролі за підтримки групи, яка має вагомий вплив на спільне визначення ситуації. Іншими словами – спостерігачі формують *локальний клімат*.

РОЗДІЛ 2. КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ СОЦІАЛЬНИХ ФАКТОРІВ ШКІЛЬНОГО БУЛІНГУ

У кінці попереднього розділу ми безпосередньо наблизилися до визначення факторів шкільного булінгу. Для коректного аналізу соціальних факторів шкільного булінгу в місті Києві ми виокремимо шість груп соціально зумовлених чинників, що впливають на явище шкільного булінгу. Це ієрархічно впорядковані групи факторів, де кожен вищий щабель має вплив на контекст та специфіку нижчих сходинок.

На найвищому рівні розміщується група *державно зумовлених факторів*, до яких входять: національна культура, панівні соціальні норми, цінності, закони, державна політика [Migliaccio, 2016: p.25; Mishna, 2012 p.24-25].

На наступному щаблі розміщується *група факторів спільноти*. Ці чинники проявляються передусім у впливі інститутів, як-от органів правопорядку, департаментів освіти, служб психологічної допомоги, громадських організацій, локальних громад, релігійних чи етнічних спільнот тощо [Migliaccio, 2016: p.26-27; Mishna, 2012: p.25].

Далі слідують *внутрішньошкільні фактори*. Сюди включені шкільна культура, шкільні правила (наприклад, політика з протидії булінгу у конкретній школі), шкільне середовище загалом, клімат у школі та конкретному класі, взаємовідносини учнів із вчителями [Migliaccio, 2016: p.27; Mishna, 2012: p.25].

Під безпосереднім впливом внутрішньошкільних факторів перебувають фактори, які походять від *групи ровесників*. Вони втілені у міжособистісних відносинах між однолітками всередині групи [Migliaccio, 2016: p.27-28; Mishna, 2012: p.21-22].

П'ятою групою виступають *сімейні фактори* – структура сім'ї та відносини між її членами [Mishna, 2012: p.22-23].

Останню групу утворюють *індивідуальні фактори*. Зауважимо, що хоч сюди і входять особистісні характеристики, такі як расова та етнічна приналежність, вік, стать, сексуальна орієнтація, а також фізіологічні, генетичні та психологічні аспекти, більшість з них є або соціально значущими, або

соціально обумовленими, тож вони беззаперечно заслуговують на увагу [Migliaccio, 2016: p.29; Mishna, 2012 p.17-20].

Пропонуємо детальніше розглянути кожен з перелічених груп факторів. У контексті *державно зумовлених факторів* нас зокрема цікавить те, які саме цінності переважають у культурі конкретної країни: колективістські чи індивідуалістські. Ми трактуватимемо індивідуалізм та колективізм як групові орієнтації, що характеризуються ступенем наближеності поглядів конкретного індивіда до сталих переконань групи. Таким чином, поняття «індивідуалізм» можна визначити як позицію, де яскраво виражена відмінність між особистою думкою індивіда та груповими поглядами. «Колективізм» же, відповідно, можна визначити як позицію, в якій відмінність між власною та груповою думкою відсутня або є незначною [Strohmeier, 2016: p.259-260]. Ці категорії залежать від культури певної країни і безпосередньо відображаються у цінностях всередині шкільних груп.

Західні країни сповідують переважно індивідуалістські цінності, а східні навпаки – колективістські [Naito, 2005; Strohmeier, 2016]. Під впливом панівних цінностей набуває специфічності характер булінгу, що підтверджено низкою міжнародних досліджень. У ході одного з таких науковці опитували англійських, голландських, норвезьких та японських школярів, які навчалися у початкових, середніх та старших класах. У фокусі дослідження був пов'язаний із булінгом впродовж другого семестру досвід. Було зафіксовано, що японські школярі частіше за учнів із західноєвропейських країн стикалися з цькуванням з боку десятих та більше булерів за семестр, що свідчить про виражений колективізм, який не терпить індивідуальностей «інакших». Також національні суспільні норми можуть змусити жертв утримуватися від скарг на насилля над собою: 33,9% японських школярів воліли приховати від близьких та друзів факти знущань із себе, в той час як така позиція була виявлена лише у 25% норвезьких учнів, 21,7% голландських та 29,5% британських [Naito, 2005: p.180-181]. Це пояснюється тим, що у разі домінування у національній культурі засад колективізму сімейні та міжособистісні відносини мають надзвичайну

вагомість у суспільному житті, так само, як і повага до старших та страх публічного осуду [Kanetsuna, 2016: p.153-154]. Щоправда, навіть у колективістських культурах завжди наявний плюралізм, тому деякі індивіди можуть не поділяти прив'язаність до домінуючих норм та цінностей на індивідуальному та груповому рівнях, але все ж це здебільшого окремі випадки, які не впливають на загальні тенденції [Strohmeier, 2016].

Також національно детермінованим є те, що прийнято *толерувати* у суспільстві: насилля та агресію або різноманітність та розбіжності. Знову ж таки, у країнах з переважно колективістською орієнтацією насилля може бути виправдане, якщо воно застосовується для захисту групової цілісності та сталості, що супроводжуватиметься мінімальною терпимістю до інакшості [Migliaccio, 2016: p.35-61]. В Україні, на жаль, доволі високий рівень нетолерантності, якщо порівнювати з іншими європейськими країнами, тому можна очікувати на низьку терпимість серед дітей та підлітків [Україна у Світовому дослідженні цінностей, 2020: с.27-32].

Багато також залежить від місцевих законів, які виражають державне бачення справедливості та безпеки. Саме закони можуть вказувати підліткам на девіантність булерів, на необхідність застосування стосовно них санкцій – від соціального виключення до юридично окреслених [Migliaccio, 2016: p.71-75]. Вітчизняний закон щодо протидії булінгу певною мірою перекладає відповідальність за цькування з власне кривдника та свідків на співробітників шкіл та батьків, тому він безумовно має юридичний вплив, але пропонує при цьому дещо розмиті моральні орієнтири для безпосередніх учасників булінгу [Кодекс України про адміністративні правопорушення, 2018].

Фактори *спільноти* чинять вагомий вплив на відтворення культури булінгу. Спільнота безпосередньо взаємодіє зі шкільним середовищем, формуючи певний клімат у соціальних відносинах. Таким чином, характерні для навколишніх кварталів соціальні проблеми, приміром бідність, високий рівень злочинності, нетерпимість до локальних етнічних або релігійних спільнот, а також географічне розташування та інфраструктура можуть впливати на прояви

булінгу. Також як специфічну спільноту можна розглядати віртуальне середовище. Протидія ж булінгу на рівні спільноти походить від ефективного втручання конкретних інституцій, від органів правопорядку до небайдужих громадських організацій [Migliaccio, 2016: p.10-14].

Соціальні фактори, які булери використовують як підстави для цькування, відтворюють норми та цінності локальної спільноти, які походять з державного рівня. Щоправда, просте перенесення поширених у соціальному середовищі цінностей на відносини з однолітками не є метою булерів – вони не прагнуть відтворити владну структуру, яка побутує у суспільстві, а намагаються закріпити власну владу, спираючись для цього на культурні детермінанти. Саме тому ті норми та цінності, які спільнота вважає значущими, слугують виправданням насильства, як, наприклад, використання мови ворожнечі та зневага до певної етнічної або чи релігійної групи можуть відображати упередженість громади, але при цьому школярі не розмірковують над передумовами, не відрефлексовують свій особистий досвід спілкування з представниками меншин, а просто звично використовують фактично легітимізовані спільнотою приводи для ненависті аби виправдати власні насильницькі дії [Migliaccio, 2016: p.10-14; 90-93; Mishna, 2012 p.54].

Якщо суспільство та спільноти детермінують цінності та підстави для встановлення влади, то *школи* не тільки транслують те, що прийнято на вищих рівнях, а й виступають унікальним середовищем зі своєю культурою. Наприклад, давні локальні непорозуміння можуть слугувати приводами для булінгу серед школярів, а висміювання або навіть цькування окремих учнів вчителями може стати сигналом для аналогічних дій з боку їхніх однокласників. До того ж, непередумані шкільною адміністрацією заходи з протидії булінгу (або взагалі відсутність таких) не чинитимуть перешкод для відтворення культури насильства у таких школах, що зменшуватиме внесок позитивних ініціатив з вищих та нижчих рівнів [Migliaccio, 2016]. Це означає, що для боротьби зі шкільним булінгом повинні бути систематично залучені всі зацікавлені сторони: учні, батьки, працівники шкіл, представники виконавчої влади та запрошені

фахівці. Практика доводить, що профілактичні заходи у школах є найбільш ефективними та цілком можуть нівелювати шкідливий вплив інших рівнів. Таким чином, якісно розроблені шкільні правила, грамотне класне керівництво, корекція девіантних групових практик та авторитетна, але етична поведінка працівників школи здатні поліпшити шкільний клімат. Крім того, школа має підтримувати своє визначення владних відносин, утримуючи повагу до співробітників з боку школярів та сприяючи учням, які представляють офіційну владу (старост, президентів класів, шкіл, представників інших учнівських органів та ініціатив), роблячи їхній вплив потужнішим за вплив неформальної влади [Migliaccio, 2016: p.27; Mishna, 2012].

Інтерпретація владних відносин *серед груп ровесників* або дає простір для цькування, або ж виводить його за межі групових норм. Реакція жертви та спостерігачів на дії (претензії на певну позицію) булера визначає, у кого зосереджується влада та якими засобами її прийнято досягати або утримувати у конкретній групі. Якщо більшість ніяк не реагує на прояви насильства (фактично підтримує) або безпосередньо бере участь у цькуванні, тоді влада визнається за агресором (агресорами). Якщо ж група відкрито засуджує дії кривдника, тоді влада утримується самою групою. Зауважимо, що булінг це частина соціальних відносин, тому чим сильніші зв'язки між булером та жертвою, тим легше чинити насилля. Саме тому жертви нерідко знаходять вихід у абсентеїзмі, добровільно виключаючи себе з групи. І хоч такий крок шкідливий для соціального здоров'я жертви, як тільки індивід втілює своє небажання бути частиною групи ровесників, то разом з його виходом булер втрачає і свою владу над ним. Це частіше можна зустріти у разі колективного цькування, коли одна жертва потерпає від знущань з боку одразу кількох булерів, не отримуючи при цьому підтримки від свідків. Абсентеїзм не означає, що булінг конкретного індивіда повністю зникне, але можливості для його відтворення суттєво зменшаться, хоч і залишиться місце для кібербулінгу [Migliaccio, 2016: p.28-29; Mishna, 2012; Cowie, 2016; Toda, 2016].

Як ми вже згадували у попередньому розділі, однолітки булерів часто визнають їх популярними та впливовими, хоча «крутість» не означає «симпатичність», що випливає з різниці між фактичною та сприйнятою популярністю. Але навіть враховуючи це, булери частіше мають друзів, романтичних партнерів і загалом більше включені до соціальних відносин, аніж їхні жертви [Migliaccio, 2016: p.137]. З огляду на це доречно звернутися до теорії соціального навчання, яка стверджує, що індивіди формують свою поведінку відтворюючи зразки, які їм демонструє безпосереднє оточення, на яке вони орієнтуються. Тому очікувано, що майбутні булери починають свій шлях зі спостереження поведінки інших дітей, у якій помічають, наприклад, що у колективі прийнято винагороджувати агресію – чи то підвищенням соціального статусу, чи то збільшенням впливовості, чи то визнанням популярності [Mishna, 2012: p.31].

На булінг значною мірою впливають *фактори, що походять із сім'ї*. У згаданій вище теорії соціального навчання стверджується, що діти переймають зразки від своєї первинної референтної групи – сімейного кола. Так, якщо дітям доводиться часто спостерігати агресивну чи девіантну поведінку в родині, то вони з високою ймовірністю повторюватимуть вивчені патерни у своїй соціальній взаємодії [Mishna, 2012: p.31; Perry, 1986: p.704]. Колективістські або індивідуалістичні цінності також передаються дитині на сімейному рівні у ході виховання: у колективістських культурах індивіда орієнтують на залежність від родини та соціальних зв'язків, а у індивідуалістичних навпаки – від дитини очікують на більшу самостійність та незалежність [Kanetsuna, 2016: p.153-154]. Взагалі, виховання може залишати по собі неочікувані для батьків результати. Похідна від теорії соціального навчання теорія примусу звертається до співвіднесення змісту та форми у розрізі сімейного виховання. Йдеться про те, що якщо у вихованні застосовувати примус, то діти можуть навмисне поводитися обернено до його цілей. Такий сценарій характеризується чотирма основними етапами:

- 1) вимога батьків підкорятися;

- 2) відмова дитини від слідування батьківським вказівкам;
- 3) ескалація;
- 4) батьківська капітуляція.

Це свідчить про те, що примус у сімейному вихованні може викликати у дітей агресію [Perry, 1986: p.708].

Загалом, булери часто переживають проблеми у сім'ях, викликані нестачею уваги, низьким рівнем підтримки (передусім емоційної) з боку рідних. У сім'ях булерів часто виникають непорозуміння та проявляється домашнє насильство, що підтверджують дослідження [Ball, 2008: p. 104-105].

Крос-секційні дослідження виявили, що як батькам булерів, так і батькам жертв характерно проявляти схильність до надмірного контролю над своїми дітьми, але при цьому менше піклуватися про них, а лонгітюдні дослідження за цим напрямом показують, що у сім'ях булерів дітям від самого народження приділяють менше емоційної підтримки та пізнавального стимулювання, а також дозволяють довго дивитися телепередачі (тобто, залишають їх без достатньої уваги зі свого боку). Жертви ж переважно змалку живуть у суворому сімейному кліматі, є свідками та суб'єктами агресії, переживають через материнську відчуженість та обмеження індивідуальної свободи. Щоправда, автори наголошують на тому, що через методологічні обмеження їм складно виокремити межі впливу сімейних чинників на формування особистості, оскільки у цьому контексті між собою змішуються спадковість (генетичні чинники) та різноманітні фактори навколишнього середовища. Наприклад, інтроверти мають підвищені ризики стати жертвою цькування, але дослідникам складно простежити, чому інтровертивні батьки мають дітей-інтровертів: внаслідок генетичної спадковості, надмірного контролю у вихованні або з обох причин одночасно [Ball, 2008: p. 104-105].

На булінг можуть впливати як *індивідуальні риси* жертв, так і булерів. Цей рівень досить чітко залежить від попередніх, саме тому булінг на, приміром, гомофобному підґрунті частіше зустрічається у тих країнах, де до осіб ЛГБТК застосовується насилля і не визнаються їхні права на державному рівні. Так чи

інакше легітимізована державою або місцевою спільнотою ксенофобія дозволяє цькувати цілі групи індивідів на підставі їхньої етнічної, мовної, культурної та релігійної ідентичності, а вплив на булінг економічної нерівності на рівні шкіл має більше значення, аніж окремо взятий сімейний достаток конкретного індивіда [Migliaccio, 2016: p.99;103;108; Viruk, 2014: p.470]. Проведене в Україні під егідою ЮНІСЕФ дослідження HBSC засвідчило, що загалом вихідці із малозабезпечених сімей (віком 10-17 років) мають однаково високі шанси стати як жертвою, так і булером. Дещо меншу залученість до булінгу у ролях кривдників та жертв показують представники родин із середнім достатком, а найменшу виявляють ті, матеріальний стан чіїх родин оцінюється як високий та дуже високий (хоча відсоткова різниця між частотою залученості до булінгу залежно від рівня доходу не перевищує 9%) [Булінг та кібербулінг у підлітковому середовищі, 2019].

До індивідуального рівня також належать стать та вік школярів. На ранніх етапах розробки проблематики булінгу вважалося, що стать може визначати преференції до форм цькування, наприклад, що дівчата більш схильні до непрямого булінгу, а хлопці до застосування фізичного насилля, але сучасні дослідження свідчать про те, що гендерні закономірності все ж відіграють незначну роль [Salmivalli, 2011; p.511]. Доречніше вести мову саме про гендер, оскільки це соціальний конструкт, який впливає з соціальної взаємодії, а тому підпадає під інтерпретацію іншими. Наша поведінка визначається суспільними очікуваннями, які формують рамки її прийнятності для певної статі, тобто так звані «інші» впливають на гендерну ідентичність окремих індивідів [Migliaccio, 2016: p.94].

В Україні залежність між статтю та перебуванням у ролі булера чи булерки незначна: хлопці будь-якого віку частіше цькують інших, але дівчата роблять це не набагато рідше (загалом 40% хлопців та 30% дівчат виступали агресорами). Що стосується вікового впливу, то найбільш поширений вік булерів 13-15 років. Цікаво, що при цьому у ролі жертв найчастіше опинялися 10-13 річні, що може вказувати або на недоліки методології (передусім того, що стосується питання

однакового підходу до визначення булінгу), або на те, що старші учні схильні знущатися над молодшими. Щодо непрямого булінгу, то жертвами поширення неправдивих пліток та налаштованості групи проти себе частіше ставали дівчата будь-якого віку, або ж рівно мірою як хлопці, так і дівчата віком 10-15 років, що вкотре вказує на розмитість гендерної залежності [Балакірєва, 2019; с. 41-43].

Прикметно, що жертвами частіше схильні ставати школярі з низькою самооцінкою, а також такі, що страждають через самотність, підвищений рівень тривоги, депресію та мають слабо розвинені соціальні навички [Egan, 1998]. Девіантна ж поведінка булера окрім того, що обумовлюється факторами навколишнього середовища, може також походити з генетичної спадковості, приміром імпульсивність або схильність до пошуку яскравих емоційних переживань («гострих вражень») [Ball, 2008: p.108-109].

Важливою спадковою рисою, яка є спільною одночасно для булерів та жертв виступає емоційна дисрегуляція - нездатність гнучко реагувати на свої емоції та керувати ними. Тому як жертви, так і булери показують більшу емоційну чутливість, вразливість, афективність, ніж інші представники їхніх груп [Ball, 2008: p.109; Carpenter, 2013].

Отже, у другому розділі ми виокремили шість груп чинників, які впливають на булінг:

- 1) державні фактори;
- 2) фактори спільноти;
- 3) шкільні фактори;
- 4) фактори груп ровесників;
- 5) сімейні фактори;
- 6) індивідуальні фактори.

Кожна з цих груп належить до певного рівня, і тісно пов'язана з іншими. Використання такого поділу обґрунтоване тим, що цькування лише розгортається у шкільному середовищі, але насправді воно зумовлено ширшим контекстом: взаємодією з однолітками, класом, родиною, локальною громадою та впливом держави. З-поміж державних факторів ми виділили орієнтацію на

колективістські або індивідуалістські цінності, рівень толерантності у суспільстві та правові норми. Серед факторів спільноти нас цікавитимуть соціальні проблеми, з якими зіткнулися громади, а також той вплив, який чинять на поширення цькування органи влади та громадські організації. На рівні школи зосередимося на тому, як реагують на прояви булінгу співробітники шкіл (в першу чергу вчителі та шкільні психологи), наскільки дієвими є розроблені школами програми з протидії цькуванню. Фактична та сприйнята популярність зумовлює булінг серед ровесників, які також можуть як колективно сприяти цькуванню, так і припинити його. Вагомий вплив на відтворення культури булінгу чинить сім'я, передусім взаємовідносини між її членами, сімейні проблеми, склад сім'ї. Насамкінець, підставою для цькування можуть бути індивідуальні характеристики як булерів, так і жертв — рівень достатку, вік, стать та психологічні аспекти, як-от самооцінка, емоційний розвиток, імпульсивність тощо. Таким чином, не лишається сумнівів у тому, що булінг це комплексний процес, який підпадає під вплив соціальних чинників, що належать до різних взаємозалежних рівнів.

РОЗДІЛ 3. ФАКТОРИ ШКІЛЬНОГО БУЛІНГУ В КИЄВІ: РЕЗУЛЬТАТИ ЕМПІРИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

Після того, як ми виділили рівні соціальних факторів, які можуть мати вплив на булінг-культуру, нами був здійснений перехід до емпіричної перевірки їхньої значущості та можливих проявів у середовищі шкіл міста Києва (див. Додаток Б). Для цього було обрано метод глибинного експертного інтерв'ю, оскільки така техніка:

- 1) оптимальна для занурення у предметне поле під час гнучких карантинних обмежень;
- 2) дозволяє отримати інформацію від фахівців, які мають необхідний теоретичний та практичний досвід, тому добре розпізнають булінг та фактори його виникнення;
- 3) передбачає можливість розгорнутого представлення думок та позицій, відповідей не лише на запитання «що?», але й «чому?» та «як?»;
- 4) знімає проблему юридичних обмежень щодо участі в опитуванні неповнолітніх осіб.

До вибірки увійшли представники профільних громадських організацій, дослідницьких інститутів та незалежні фахівці-практики, підібрані за допомогою поєднання двох підходів:

- 1) Формальних характеристик – на основі переліку з офіційного сайту Міністерства освіти та науки організацій, які займаються проблемами булінгу в Україні;
- 2) «Снігової грудки» – визначені за формальними характеристиками експерти рекомендували інших компетентних фахівців.

Обов'язковими критеріями відбору респондентів були: Київ як фактичне місто реєстрації організації (проживання експерта) та/або досвід роботи із київськими школами. Опитування було проведене у формі онлайн-інтерв'ювання за допомогою платформи «Zoom», для якого було розроблено гайд, розрахований на 40-50 хвилин спілкування (див. Додаток В). Загалом

відбулося 7 інтерв'ю (див. Додаток Г), у ході яких ми мали перевірити такі гіпотези:

- 1) Більшість вітчизняних фахівців поділяють наведене нами наукове визначення булінгу;
- 2) Школярі, їхні батьки та вчителі зазвичай розпізнають булінг, коли з ним стикаються;
- 3) Державні фактори переважно посилюють прояви булінгу;
- 4) Фактори спільноти переважно пом'якшують прояви булінгу;
- 5) Шкільні фактори мають найбільш значущий вплив у плані перешкоджання відтворення культури булінгу;
- 6) Булінг пов'язаний із внутрішньогруповою боротьбою за популярність;
- 7) Сімейні проблеми підвищують шанси дитини стати жертвою або булером;
- 8) Найбільш поширеними підставами для цькування у київських школах є замкнутість та низькі соціальні навички жертви.

В результаті проведених експертних інтерв'ю нам вдалося частково підтвердити першу гіпотезу – четверо спеціалістів назвали всі три ознаки булінгу: навмисність, повторюваність, владний дисбаланс, причому один з них навів їх лише після навідних запитань. Один з респондентів навів таке особисте визначення: «[Булінг це] коли здійснюються умисні дії, які мають на меті нашкодити фізичному, психологічному, і соціальному комфорту» (інт.6). Як бачимо, у цьому варіанті була згадана лише одна ознака – навмисність. Ще в одному випадку фахівець оперував суто юридичним визначенням, яке являло собою поєднання двох формулювань – із законів «Про освіту» та «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо протидії булінгу (цькуванню)» – в останньому закріплено акцент на систематичності (регулярності), який і було озвучено, але при цьому респондент не згадав про владний дисбаланс та навмисність (інт.2). Так само навмисність не врахував ще один експерт (інт 4).

Наша друга гіпотеза була повністю спростована: школярі, їхні батьки та вчителі так чи інакше стикаються з труднощами із правильною інтерпретацією

поняття «булінг», внаслідок чого не завжди його розпізнають або плутають з іншими явищами. Перш за все через те, що порівняно мала частина з них мала нагоду дізнатися фахове визначення та ознаки булінгу. Таким чином за булінг часто приймають конфлікти, з'ясування відносин у насильницький спосіб (найбільш характерно для батьків та дітей). Вчителі до того ж схильні несвідомо цькувати учнів, подаючи у такий спосіб приклад іншим школярам: «Вони не помічають своїх дій, якими вони підсилюють цькування або сприяють цькуванню. Тобто це дуже часта проблема в усіх школах» (інт.7); «причиною булінгу може бути й несвідома поведінка вчителя [...] у такий спосіб він дає іншим дітям певний посил: ця дитина вчиняє погано, вона не така, як всі. Особливо це стосується молодшої школи, де у дітей ще не досить добре розвинуте критичне мислення і вони легше піддаються впливу» (інт.4).

Висунута нами третя гіпотеза була підтверджена. З відповідей експертів можна так описати сукупність факторів державного рівня: в Україні є ознаки переважання колективістських цінностей, які знижують рівень суспільної терпимості, а юридичні важелі впливу непродумані та непослідовні. Перейняті в українського суспільства колективістські орієнтації експерти зокрема згадували у таких контекстах: «деякі дорослі вважають, що насильство, з яким зустрічається дитина під час навчального процесу, це виховує її характер, її якби закаляє»; «вони більше схильні довіряти колективу» (інт.1), «ми доволі часто працюємо якраз з дітками, які не наважуються комусь про це розказати, і особливо це прослідковується, коли вони намагалися хоча б один раз поговорити з мамою або з татом, але батьки не зробили відповідної реакції на заяву дитини і або проігнорували або просто знецінили те, про що сказала дитина, сказали що, потерпи, ой, давай не будемо піднімати шум, ти вже там можеш сам розібратися, він тебе б'є, то й ти дай йому в морду...» (інт.2), «мені здається, це така переважаюча форма булінгу, саме коли йде групове цькування щодо когось. Власне, групове виключення, групове переслідування [...] Коли, наприклад, якась група починає виключати когось з цієї групи, бойкотувати або не брати з собою, не додавати у Viber-чати, чи не запрошувати на день народження» (інт.7).

Також всі експерти відзначили проблему з рівнем толерантності в Україні, але водночас погодилися з тим, що у процесі цькування нетерпимі упередження застосовуються неусвідомлено, суто для легітимізації агресії: «це стереотипні уявлення, які вони готові змінити, якщо вони більше дізнаються про тему і про себе» (інт.3). Крім того, експерти оцінили закон «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо протидії булінгу (цькуванню)» як корисний та/або здебільшого ефективний. Колективна позиція фактично відображена у цитаті: «Я думаю, цей закон не виконує цієї мети, яка прописана в законі, що ми це зупинимо чи знайдемо шляхи, як це вирішувати, але принаймні він легалізує те, що ця поведінка існує і, можливо, більше людей задумуються, що так не можна. Тобто таким чином мені здається що він корисний» (інт.3). Серед проблем легального впливу держави також відзначалися непослідовність, непродуманість, несистемність та переважання каральних заходів над превентивними.

Четверта гіпотеза частково підтвердилася. Заходи боротьби з булінгом від органів місцевої виконавчої влади були охарактеризовані як неефективні («це робить тільки гірше [...] тому що спосіб, яким намагаються протидіяти булінгу - це теж булінг, просто з боку дорослих [...] в школу скликається [...] комісія, куди входить поліція, хтось зі служби у справах неповнолітніх, батьки, вчителі [...] і говорять: ай-яй-яй, ти такий поганий хлопчик, ось зараз тобі жінка з поліції розповість, що якщо ти так будеш себе поводити, тебе посадять [...] Так сильно допомогло!» (інт.3)), водночас внесок громадських організацій та незалежних фахівців був оцінений як дуже позитивний: «запрошені фахівці досить ґрунтовно вивчали питання булінгу, а по-друге, вони можуть пояснювати дітям свій матеріал за допомогою цікавих інструментів [...] Саме громадські організації, по суті, першими почали займатися проблемою цькування, тому як би там не говорили на них, "соросята" чи ще щось таке, я вважаю, що їхній внесок суттєвий» (інт.5), «це загалом класна практика – залучати когось з-поза школи, якщо так можна сказати, з недержавних структур, щоб показати що насправді можна матеріал подавати зовсім по-іншому, не завжди, наприклад, школа,

вчителі, чи поліція, яка дотична до цієї школи, можуть проходити міжнародні тренінги або цікавитися досвідом європейських країн з протидії булінгу» (інт.2). Прикметно, що ніхто з експертів не помічав вираженого впливу соціальних проблем (криміногенної обстановки, соціально-економічної ситуації того) з прилеглої до шкіл території на характер булінгу, тому цей фактор рівня спільноти у Києві не простежується.

П'ята гіпотеза була підтверджена – правильні заходи з протидії булінгу на рівні шкіл здатні нівелювати шкідливий вплив факторів з інших рівнів: «є гарні приклади, коли є інклюзивні класи, і є дітки інклюзивні, з особливостями розвитку, мислення і якщо педагог, який відповідає за цей клас, і взагалі школа так налаштована на інклюзію правильно, то є хороші результати [...] діти стають менш толерантні до насильства, більше розвивається емпатія, вони намагаються допомагати як цій дитині, так і один одному» (інт.1), «є класні психологи [...] які починають від самого початку [...] працювати з дітьми якраз на виховання толерантного ставлення одне до одного, і розуміння того, що [хоч] ми всі можемо бути різними, і ми всі є різні, але це не означає, що хтось із нас гірший/кращий [...] ми однакові діти, ми всі люди, і насправді це допомагає» (інт.2), «якщо в школі інша стратегія поведінки з учнями, то вони скоріше будуть як безпечне місце її відчувати. І не будуть так себе поводити» (інт.3). Однак, майже одноголосно респонденти зазначали, що позитивні приклади ефективної самостійної боротьби шкіл із булінгом є радше одиничними прикладами, які випадають із загальної тенденції в якій програми протидії цькуванню створюються нашвидкуруч на вимогу керівництва, де шкільні психологи перевантажені, а налякані передбаченою законодавством відповідальністю вчителі воліють приховувати випадки цькування у своїх класах («...якщо прийти до школи і запитати "Скільки разів питання булінгу розглядав комітет...?" [...] якщо вони скажуть, що нуль, то у цій школі просто не займаються проблемою булінгу. [...] якщо школа виявила багато випадків булінгу, то це не говорить про те, що ця школа погана, а навпаки, що вона дійсно приділяє увагу питанню і проводить якісь заходи» (інт.5)).

Шоста гіпотеза також підтвердилася – булінг дійсно пов'язаний із боротьбою за популярність у групі. «Ти проти якоїсь там людини - це укріплює твої соціальні зв'язки в групі [...] робить популярнішим» (інт.7), «саме боротьба за популярність, за владу, за силу впливу на інших, власне, і є соціально-психологічним змістом цькування» (інт.4). При цьому експерти підтримали наше побіжне припущення про те, що популярність не зумовлює симпатій (дружнього ставлення) до булера: «тут скоріше питання не симпатії, а безпеки, тобто якщо я буду наближений до булера, то можливо, це мені забезпечить безпеку» (інт.7), «людина з вищих шаблів автоматично заслуговує на преклоненіє» (інт.5). Тобто, булінг дійсно властивий саме сприйнято популярним учням, а не фактично популярним.

Так само справдилася сьома гіпотеза: «[булінг] залежить від типу стосунків у сім'ї [...] якщо в сім'ї використовують приховану агресію і жорстокі покарання як основний спосіб спілкування, то буде [...] висока вірогідність, що дитина буде когось булити, і так само вірогідно, що дитина з цієї сім'ї потрапить до жертв, бо не зможе захищатися» (інт.3). Найбільш поширеною передумовою того, що дитина стане булером було названо домашнє насилля, воно також може робити з дитини жертву: «що стосується домашнього насильства, то дитина з такої сім'ї може стати і жертвою, якщо перейме рольову модель жертви з родини» (інт.5). Причому первинним фактором виступають саме сімейні відносини, сам по собі склад сім'ї не можна вважати фактором: «це не є такий домінуючий показник, що якщо дитина з неповної сім'ї, то обов'язково вона стане жертвою булінгу або агресором»; «має значення не наявність чи відсутність когось з батьків, а стосунки батьків, рівень стосунків, рівень довіри, любові, поваги, прийняття» (інт.1).

І останню гіпотезу можна вважати такою, що частково підтвердилася. Двоє експертів згодні з тим, що замкнутість та низькі соціальні навички жертви досить часто стають передумовами для булінгу: «це діти, які мають певні вади поведінки [...] або в них є певні акцентуації, наприклад, вони глибокі інтроверти не тому що в них там щось не так з психікою, а вони просто спокійні дуже діти,

які просто сидять, і в них немає великої потреби проявлятися чи спілкуватися» (інт.1), «доведено, що чим менше маєш соціальних зв'язків, тим частіше тебе булять» (інт.7). Ще двоє експертів частково підтвердили нашу гіпотезу: «за статистикою, частіше булять замкнених дітей, бо вони частіше не відбиваються. Але насправді - не знаю» (інт.3), «мені здається, що саме низька самооцінка є єдиною передумовою для цькування. Принаймні базовою» (інт.5). Респонденти 2 та 6 не володіли інформацією щодо цього питання, і тільки Респондент 4 твердо заперечив нашу гіпотезу. Окрім замкнутості та низьких соціальних навичок серед найбільш популярних приводів для цькування було згадано: сексуальну орієнтацію, рівень достатку (може мати значення як низький, так і високий), етнічну та расову приналежність, успішність у школі (як і неуспішність), інклюзивність, нестандартну зовнішність, різного роду фізіологічні аспекти, схильність до депресії. Також кілька експертів окремо виділили невпевненість у собі як важливий індивідуальний фактор для віктимізації індивіда, який, втім, може впливати з наведених вище характеристик. Тобто, якщо дитина знає про негативне ставлення до будь-якої риси своєї особистості у колективі чи суспільстві, то вона почуватиметься невпевнено, внаслідок чого не буде опиратися цькуванню. Це формує передумови до виникнення владного дисбалансу, який потім підтримуватиметься за рахунок регулярності. Зауважимо, що ми ведемо мову не про винуватість жертви у тому, що вона підлягає булінгу, а про те, що наш соціум чинить тиск на осіб, яким притаманні певні риси, і таким чином ці особи, орієнтуючись на домінуюче визначення ситуації та не відчуваючи за собою належної підтримки мають труднощі з тим, аби віднайти ресурси для опору у разі можливого цькування, а також у деяких випадках схильні самі себе сприймати як «інакших» у негативному сенсі. Безперечно, відповідальність за це лежить на тих, хто, власне, конструє визначення ситуації та чинниках, які впливають на цей процес. Прикметно, що частина експертів наголосила на тому, що індивідуальні характеристики жертв не мають значення як такі, а булери на основі довільних якостей індивіда лише вигадують приводи для насилля: «сексуальні питання, питання майнові або

питання зовнішності - це перше, що спадає на думку, до цього легше причепитися» (інт.3). Це повертає нас до проблеми нетолерантного суспільства, яке дозволяє застосовувати «легітимізовані» приводи для ненависті у шкільному булінгу.

Окрім перевірки основних гіпотез, наше дослідження виявило деякі важливі відомості щодо факторів шкільного булінгу в Києві.

Перш за все, в учнівських групах поєднуються колективістські та індивідуалістичні цінності, що можна пояснити не лише схожим переплетенням на національному рівні [Україна у Світовому дослідженні цінностей, 2020], а й тим, що у шкільному віці дуже важливо бути включеним до групи однолітків, але й водночас виникає потреба у самовираженні. З огляду на те, що наші експертні інтерв'ю свідчать про відносну рідкість проявів колективного булінгу (10 та більше булерів на одну жертву без врахування невторчання свідків як участі у цькуванні), то київським школярам все ж не притаманні крайні колективістські орієнтації, хоча їхні елементи як-от конформізм, реакція на «інакших» як загрозу груповій сталості тощо можуть видаватися агресором (агресорами) за значущі, але реально не поділятися ні ними самими, ні іншими членами групи, а натомість використовуватися для виправдання знущань, які чиняться зовсім з інших мотивів («Булери просто шукають причини, типу "от є дитина, а давайте її зацькуємо". Дивляться, "так, що там у неї? Відмінник, двійочник..." Тобто, перебирається купа характеристик, а потім вже знаходиться підходяща» (інт.5)). Водночас, колективізм проявився у тому, що жертви майже завжди приховували від своїх рідних те, що їх цькують. Звісно, тут відіграє не останню роль фактор сімейних відносин, передусім довіри у сім'ях, але можна припустити, що ця закритість спричинена саме страхом визнати себе перед батьками тим, кого не приймає до себе колектив, адже респонденти описували таке: «деякі приходять і кажуть: "А я не хочу розповідати, тому що я знаю, що батьки не на моїй стороні - колись там десь мене образили на вулиці старші діти, а тато стояв і сміявся наді мною, що я така слабка". Однією з причин, що булінг процвітає в нашому суспільстві, є те, що батьки не завжди готові почути від своєї

дитини якісь такі речі, і не завжди готові стати саме на сторону своєї дитини» (інт.1), «вони намагалися хоча б один раз поговорити з мамою або з татом, але батьки не зробили відповідної реакції на заяву дитини і або проігнорували або просто обезцінили» (інт.2), «їм соромно, тому що є така провина жертви [...], що вони недостатньо хороші, тому їх цькують. І третя дуже цікава штука, це вони не хочуть засмучувати батьків» (інт.7). Так само проявилися і проблеми з толерантністю, причому якщо, як ми виявили, діти насправді не розуміють причин для нетерпимості, то саме батьки та вчителі їх активно транслюють. Останні також схильні до використання колективістських засад для забезпечення порядку у своїх класах: «але деякі педагоги як дозволяли собі 20 років тому говорити на дітей: "то ти що, проститутка, що ти так вділася?" чи на хлопчика: "чому в тебе такі коси довгі, ти що дівчинка? Тебе, може, підстригти?" - так і зараз собі дозволяють це робити, не думаючи, що це напевно моральне насильство»; «...підлітки часто починають пробувати якісь образи [...] фарбувати волосся в білий колір, якимось одягатися, багато біжутерії [...] підлітки [однокласники] в принципі сприймають це як "Вау, Круто! Прикольно!", якимось так. Але часто теж буває, що вчителі наголошують на тому, що "ти поводиш себе, як якась розцяцькована б***ь". І всі діти починають сміятися, і увага, підсилена дорослими до такого образу, проаналізована дорослими як невідповідний образ що заслуговує на цькування [спричиняє] колективну агресію у бік цієї людини» (інт.1), «у вчителів набагато більш... нижча толерантність до всіх різноманітних проявів» (інт.3), «причиною булінгу може бути й несвідома поведінка вчителя. Приміром, коли вчитель має нерівне відношення до учнів – хтось постійно ходить в улюбленцях, а хтось є завжди "крайнім". У такий спосіб він дає іншим дітям певний посил: ця дитина вчиняє погано, вона не така, як всі» (інт.4), «ця жінка [вчителька] каже: "Ну, окей, Ви кажете про інакшість і т.д., але ж діти самі повинні якимось не вирізнятися. От, наприклад, в мене є в класі хлопчик, який колись примудрився прийти в школу в рожевих штанах. Ну, тіпа він якийсь з "етіх"! Ну, звичайно, його будуть цькувати. Я йому кажу, ти що дівочка?..." (інт.7). Це свідчить про комплексну проблему, яка стосується не лише нашої

культури як частково колективістської та недостатньо толерантної, але й також про недоліки у державній політиці та законотворчості, адже очевидно, що такі висловлювання свідчать про брак розуміння вчителями того, як проявляється булінг, з яким вони за законом мають боротися. Один з можливих чинників подібних вчительських реакцій було запропоновано одним з експертів: «існує елемент емоційного вигорання [вчителя], який є фактором, що може спричинювати агресію [...] педагог потребує підтримки не менше, ніж дитина. Для того, щоб педагог міг адекватно реагувати, його потрібно навчати [...] особистим межам, професійним межам, підтримувати власний комфорт, фізичний, психологічний і соціальний і аналізувати ризики. Це замкнуте коло [система]: ті програми, які існують для дітей, [...] повинні існувати для педагогів. [...] Немає ні програм психокорекційних для педагогів, ні програм психотерапевтичних для педагогів, не забуваємо, що від їхнього психічного здоров'я напряду залежить і здоров'я дітей» (інт.5). Законодавчі недоліки також стосуються і власне закону «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо протидії булінгу (цькуванню)», що особливо помітно на рівнях держави, спільноти та школи. Крім очевидної проблеми з формулюванням, яке ігнорує принаймні дві важливі ознаки булінгу та зводить його до явища, яке існує виключно у школах, закон був прийнятий без урахування деяких важливих пропозицій (за словами кількох наших експертів, які було залучені до його розробки). Через це закладений механізм протидії цькуванню не є ефективним та потребує оновлення. Передусім респонденти звертали увагу на каральний фокус, а не попереджувальний, що змушує систему реагувати на вже наявні випадки цькування, а не працювати на випередження, що було б більш дієвою тактикою.

Органи виконавчої влади, школи та незалежні організації або фахівці проводять антибулінгові заходи розрізнено, через що більшість шкіл залишається без надійної дорожньої карти і тому обирає замовчування своїх проблем, але не їх вирішення: «досить часто школа не хоче щоби це впливало на їхній статус, на їхній імідж» (інт.2). Адміністрації деяких шкіл намагаються

самостійно боротися із цькуванням у своїх стінах, але здебільшого такі дії можна охарактеризувати так: «це не ті превентивні заходи, які, наприклад, проводяться в країнах Європи [...] захід, який проводить школа, це 500 разів сказати, що таке булінг, які існують види булінгу, і звертайтеся до класного керівника та повідомляйте батьків. А насправді діти і самі прекрасно [все це знають] і в принципі кожного року, із року в рік, по три рази на рік, їм не треба це пояснювати» (інт.2). Разом з тим, є й успішні приклади, коли школи можуть самостійно знижувати рівень булінгу: «є дуже класні школи, [які] запроваджують медіацію [...] як раз з попередження булінгу, коли ми вчимо дітей вирішувати конфлікти мирним шляхом, і коли ще можна тільки в процесі суперечки вирішити все так, щоб це в подальшому не переросло в систематичне цькування [...] не тільки вчителі є медіаторами, але й самі діти є медіаторами. Медіатори-однолітки - насправді це теж такі класні моменти, коли школа активно включається, коли вона розуміє, що для них це важливо» (інт.2), «якраз один з методів протидії булінгу полягає в тому, що тих, хто, наприклад просто спостерігачі, не задіяні в булінгу, нейтральні, їх намагаються перетягнути в defenders. І саме таким способом перетягують. Я знаю, що в Британії це дуже круто працює...»; «є частина шкіл, де видно, що цю тему давно пропрацьовують, де видно, що в принципі говорять про права людини, про толерантність, то там діти більш поінформовані» (інт.7)

Більше того, навіть окремі вчителі можуть суттєво впливати на клімат у своєму класі: «ми були настільки різні що нам не доводилося доводити свою різність нікому [...] Навіть не про індивідуальність, а про різність серед рівних. Тут підтримка зовні, від вчителів, все рівно має бути. Це заслуга класних керівників. І я би сказала, що була відсутня змагальність всередині самого класу. Було бажання довести своє, а не за рахунок шкоди іншим» (інт.6), «прекрасний педагог [...] вона вічно з класом і в театр їздила, і класні години проводила, і запрошувала щасливі сім'ї, і психологів... І її учні - а це були учні 10-11 класу, тобто діти, в яких і дорослі проблеми могли виникати, вони їй довіряли більше, ніж мамі з татом. І вони все їй розповідали» (інт.1).

Не можемо не згадати окремо про специфічну роль шкільних психологів, які мали б бути профільними фахівцями з виявлення та протидії булінгу в стінах шкіл. На жаль, здебільшого вони перевантажені іншими завданнями, тому не мають часу для послідовної корекції булінг-поведінки. Також існує проблема довіри з боку дітей: «серед дітей може бути таке переконання, що психолог розповість батькам... Більше того, будь-яке звернення до психолога має відбуватися тільки з дозволу батьків. У будь-якому випадку психолог має повідомити певним чином батьками [...] Тому рівень довіри знижений» (інт.1). Також одразу кілька експертів згадували про поширеність низької компетенції серед шкільних психологів: «хороший психолог піде в приватну практику, тому що за 7000 грн. він не буде тисячу дітей вести» (інт.7), «є проблеми, звичайно, пов'язані з тим, що на посади шкільних психологів нерідко йдуть ті люди, які, ну... просто не знайшли себе у психології більш широкій. І їхній рівень кваліфікації невисокий» (інт.5), «діти мені переказують, що ставлення до психолога таке, що він, мовляв, не хоче зрозуміти мене, а одразу дає настанови. За словами дітей, це не зовсім консультативна чи психотерапевтична робота, а більше таке, як навчання там чи дресирування чи щось таке» (інт.1). Разом з тим наявні й інші приклади: «ми як раз з Києва отримуємо дуже багато звернень від шкільних психологів щодо методик роботи з дітьми, які постраждали від булінгу» (інт. 2),

Саме проблеми з емоційною підтримкою та довірою у сім'ях негативно впливають на дітей, через що підвищуються ризики їхнього залучення до ролей булерів чи жертв. Згадані нами у другому розділі аспекти виховання та відносин у сім'ях наводили й експерти: «стосунки між самими батьками потім впливають у стосунки в школі, булінг зі сторони вчителів та однолітків і таке інше»; «у батьків великий рівень тривоги і не дуже високий рівень довіри одне до одного» (інт.1), «це відсутність емоційної підтримки... Небезпечна прив'язаність... [коли] людина емоційно чи фізично [почувається] в небезпеці, тобто вона не може виражати свої думки і почуття через те, що їх або не приймають, або атакують, або знецінюють, або не чують [...] не те, що завжди батьки хочуть якоїсь шкоди

своїй дитині. Іноді так трапляється [...] будь-який тип поведінки батьків, який не дає сформуватися емоційно безпечним стосункам [...] якщо дитина в таких умовах живе, збільшується вірогідність того, що вона потрапить до зв'язки або жертв, або переслідувачів» (інт.3), «на булінг впливають відносини у сім'ї. І проблеми сімейного характеру часто викликають у дітей схильність, бажання над кимось познущатися. Найчастіше це домашнє насильство. Саме ця модель родинного життя може породити у дитини бажання цькувати» (інт.4), «найкраще зі своїми дітьми спілкуються батьки свідків, тому вони і володіють більш повною інформацією про відносини в класі» (інт.5), «діти віддзеркалюють ту ситуацію, яка є в родині, яку вони спостерігають, спостерігають в зовнішньому світі»; «Відсутність зворотного зв'язку. Всі дуже прості. Нездатність будувати діалог один з одним. Ви знаєте, от прості комунікативні речі. Я-повідомлення і Ти-повідомлення» (інт.6).

Опосередковано нашу тезу про зв'язок між внутрішньогруповою популярністю та булінгом підтримує згаданий багатьма респондентами епізод із виходом жертви з колективу: «на моїй практиці це часто закінчується тим, що просто дитину переводять в іншу школу або інший клас і це допомагає» (інт.1), «в переважній більшості багато хто обирає варіантами переведення дитини до іншого класу, переведення дитини до іншої школи» (інт.2), «я знаю дуже багато випадків, коли дитину забирали з того класу, де її цькували, і переводили до іншого класу, де її вже ніколи більше не цькували» (інт.5). Тут, фактично, перемагає агресор та колектив, який приймає цькування як норму – тобто, це фактично елемент вже не раз згаданого нами колективізму, за якого позиція групи автоматично вважається правильною. Але саме те, що такі кроки дозволяють жертві позбутися цієї ролі свідчить про те, що у попередньому колективі цькування над нею слугувало інструментом досягнення популярності, до чого не тяжіють представники нового класу. Крім того, такі ситуації свідчать про неефективність зусиль шкільного персоналу щодо сприяння порозумінню серед учнів, медіації та загально заходів протидії цькуванню: «ініціаторами таких виключень часто є батьки. І от вони саме прикривають це булінгом, тобто вони

сприймають ці разові вияви агресії саме як булінг» (про виключення тих, кого школа помилково вважає булерами, як шлях вирішення питання; інт.7).

І наостанок ми маємо зауважити, що наше опитування засвідчило незначні гендерні відмінності у розрізі характеру булінгу. Цю тенденцію можна описати так: як хлопці, так і дівчата вдаються до прямого та непрямого, фізичного та вербального булінгу, але хлопці частіше обирають прямий та фізичний, а дівчата – непрямий та вербальний.

Отже, як на рівні держави, так і на рівні місцевих громад та шкіл протидія булінгу проходить несистемно, невмотивовано (у випадку шкіл) та загалом не може повною мірою чинити позитивний вплив, оскільки приклади успішних заходів та програм виняткові, а не загально поширені. Проте, подібні окремі позитивні випадки свідчать про потенціал, який несуть у собі передусім школи та групи учнів, а також про важливість співпраці з невідними структурами, які розробляють власні підходи для покращення шкільного клімату та знають, як правильно подавати інформацію дітям.

Зважаючи на те, що в цілому булери насправді не поділяють щиро ні загальноприйнятих колективістських засад, ані помічених у суспільстві підстав для нетерпимості, то мотивацією для цькування виступає бажання досягти популярності серед ровесників, потреба у самоствердженні, перенесення внутрішньої агресії тощо. Передумовами ж виступають проблеми у відносинах всередині сімей жертв та булерів, їхні психологічні особливості, токсичний внутрішньогруповий та шкільний клімат, неефективні превентивні заходи та інші важелі протидії цькуванню на рівні шкіл, спільнот та держав. Привід для цькування – будь-яка «інакшість» обраного для цькування індивіда, яка здатна виправдати насилля.

Також наше дослідження окреслило предметне поле можливих майбутніх студій, зокрема щодо впливу соціальних проблем з прилеглих до шкіл територій на характер шкільного булінгу, факторів та специфіки кібербулінгу, тенденції до цькування учнями вчителів (про яку згадав один з респондентів) та концепції шкільної безпеки.

ВИСНОВКИ

Отже, булінг це соціальна взаємодія, що характеризується *регулярністю, навмисністю та дисбалансом влади*. Виокремлюють різні форми булінгу: прямий і непрямий, вербальний і невербальний, фізичний і нефізичний. За наслідками для жертв булінг завжди закінчується травматичним досвідом, який вимагатиме терапевтичного втручання, а для булера він як правило носить функціональний характер – стає інструментом для досягнення популярності у групі, реалізує потребу в самоствердженні, дозволяє проектувати свої негативні переживання на тих, кому бракує ресурсів для опору агресії. Свідки ж наділені здатністю впливати на контекст відносин всередині колективу – змінювати визначення ситуації. Таким чином реакція спостерігачів на акти цькування може полягати у ігноруванні, яке прирівнюється до підтримки булера, власне пасивній підтримці цькування та виступі на стороні жертви, що вказуватиме агресору на неприйнятність його дій, внаслідок чого той відступить.

Ми вирізнили шість груп чинників, які впливають на відтворення булінг-культури у школах:

- 1) *державні фактори;*
- 2) *фактори спільноти;*
- 3) *шкільні фактори;*
- 4) *фактори груп ровесників;*
- 5) *сімейні фактори;*
- 6) *індивідуальні фактори.*

Вони являють собою цілісну систему взаємозалежних рівнів, на яких розміщуються конкретні фактори. Серед *державних факторів* нас цікавила орієнтація на колективістські та індивідуалістські цінності, рівень толерантності у суспільстві та ефективність юридичних норм. Серед *факторів спільноти* ми зосередилися на специфічних соціальних проблемах, які мають місце на прилеглих до шкіл територіях, а також на впливі, який зосереджують у собі органи влади та громадські організації. *На рівні школи* був фокус на тому, як саме

реагують на прояви булінгу співробітники шкіл, наскільки ефективно та вмотивовано протидіють цькуванню вчителі та шкільні психологи, а також наскільки ефективними є затверджені адміністраціями шкіл програми з реагування на цькування. Фактична та сприйнята популярність зумовлює булінг *серед ровесників*. На цьому рівні спостерігачі, як колектив, на який орієнтується як жертва, так і булер, можуть або колективно сприяти цькуванню, або припинити його. Також вагомий вплив мають відносини у сім'ях булерів та жертв, сімейні проблеми, склад сім'ї. Врешті, булінг пов'язаний з індивідуальними характеристиками булерів та жертв. Це може бути рівень достатку, вік, стать, сексуальна орієнтація, зовнішність, психологічні аспекти (емоційний розвиток, імпульсивність) тощо.

В результаті проведеного нами дослідження ми виявили, що у вітчизняних експертних колах існує потреба у стандартизації визначення булінгу – лише частина з наших респондентів орієнтувалася на всі три специфічні його ознаки. Також наявні складнощі у ідентифікації цькування школярами, їхніми батьками та вчителями – його часто або ігнорують, або плутають з конфліктами. Причому наративи нетерпимості, які булери використовують для легітимізації своїх агресивних намірів, нерідко транслюються саме у сім'ях та з боку вчителів. Ці фактори перешкоджають застосуванню комплексного підходу з протидії булінгу, через що бракує механізмів зниження частоти проявів цькування у школах.

Виникненню у київських школах булінгу також сприяють притаманні українській культурі елементи колективістських цінностей, які знижують рівень суспільної терпимості. Так ми дізналися, що у практиці наших респондентів доволі поширені випадки, коли близькі жертв та співробітники шкіл знецінювали їхні скарги, вважаючи, що однолітки потерпілих мають підстави та право виключати з групи тих, кого вважають «інакшими», «не такими». Ця проблема на рівні держави поглиблюється тим, що юридичні засоби реагування на булінг непродумані та непослідовні. Хоч завдяки закону «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо протидії булінгу (цькуванню)» до широкого

вжитку ввійшов новий термін та відбулася актуалізація даної проблеми, передбачений ним порядок потребує доопрацювання. Передусім експерти ставлять під сумнів доречність панування карального, а не превентивного підходу, оскільки останній мав би бути більш ефективним. Крім того, недосконалість закріпленого у законі щодо протидії булінгу визначення розмиває межі між конфліктами, вирішенням стосунків (хоч і зокрема у насильницький спосіб) та власне булінгом як регулярною навмисною дією, властивою для відносин із владним дисбалансом. Також передбачена цим нормативним актом відповідальність вчителів за акти булінгу серед школярів не завжди мотивує їх перешкоджати таким діям, а натомість деякі з них обирають шлях приховування та ігнорування.

Саме через недоліки юридичних механізмів та свою перевантаженість місцеві органи виконавчої влади не чинять належного контролю та впливу у розрізі протидії цькуванню. Втім, результати демонструють громадські організації та незалежні фахівці, які на запрошення шкільних адміністрацій проводять цікаві для школярів та вчителів тренінги та лекції, а також допомагають з розробкою програм з протидії булінгу. Хоч тут ми могли зустрітися з проблемою об'єктивності (оскільки нашими респондентами були представники саме цієї сторони), експерти самі визнавали низку обмежень, з якими стикається їхня діяльність: несистемність (викликана тим, що шкільна діяльність набагато більше, ніж фахівців), проблеми з доступом до цільових груп (їхня діяльність можлива лише за згоди шкільних адміністрацій), складність вимірювання ефективності проведених ними заходів, відсутність співпраці з іншими зацікавленими сторонами тощо.

Саме шкільний клімат має найбільше значення. Продумані заходи з протидії булінгу здатні нівелювати шкідливий вплив факторів з інших рівнів, тому так діти сприйматимуть школу як середовище зі своїми нормами та правилами, де цькування неприйнятне, що позитивно змінить відносини у шкільних класах. У Києві є приклади шкіл, що успішно впоралися з проблемою правильного регламентування відносин у своїх стінах, але, на жаль, це окремі

випадки. Переважає тенденція, що адміністрації шкіл не вмотивовані до створення якісних програм з протидії булінгу, вчителі не завжди реагують (або реагують неправильно) на випадки цькування, а більшість шкільних психологів, окрім того, що не викликає довіри у жертв, перевантажена іншими завданнями. Деяким співробітникам шкіл також бракує необхідної кваліфікації.

Булінг залежить від стосунків у сім'ї. Найбільш поширеною передумовою того, що дитина стане булером було названо домашнє насилля, воно також може підвищувати шанси дитини на те щоб стати жертвою. Первинним фактором виступають саме сімейні відносини, а не склад сім'ї як такий.

З-поміж індивідуальних факторів передумовами булінгу часто стають замкнутість та низькі соціальні навички жертви. Серед найбільш популярних приводів для цькування також зустрічаються: сексуальна орієнтація, рівень достатку, етнічна та расову приналежність, успішність у школі (або неуспішність), інклюзивність, нестандартна зовнішність, різного роду фізіологічні аспекти, депресивність тощо. Можна окремо виділили невпевненість у собі як важливий індивідуальний фактор віктимізації індивіда, який може впливати з наведених вище ознак.

Загалом така багатоманітність індивідуальні характеристик жертв фактично означає що вони самі по собі не мають значення. Тобто, булери просто вишукують приводи для насилля, опираючись на примітні риси жертви, які можна видати за «інакшість». Це вкотре наголошує на тому негативному впливі, який нетолерантне суспільство чинить на дітей.

ПЕРЕЛІК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Булінг та кібербулінг у підлітковому середовищі: статистичні дані щодо булінгу серед підлітків України / ЮНІСЕФ // [Електронний ресурс]. 2019. – Режим доступу до ресурсу: <https://www.unicef.org/ukraine/bullying-cyberbylling-teens-Ukraine>.
2. Єдиний державний реєстр судових рішень [Електронний ресурс]. – 2021. – Режим доступу до ресурсу: <http://reyestr.court.gov.ua/>.
3. Закон України про освіту / Міністерство освіти та науки України // [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: https://ips.ligazakon.net/document/view/T172145?an=6&ed=2019_01_19
4. Кодекс України про адміністративні правопорушення / Верховна Рада України // [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10>.
5. Падучак О. Булінг — стоп! Аналіз першого року реалізації Закону щодо протидії булінгу [Електронний ресурс] / Олександра Падучак // Юридична газета. – 2020. – Режим доступу до ресурсу: <https://yur-gazeta.com/publications/practice/inshe/buling--stop-analiz-pershogo-roku-realizaciyi-zakonu-shchodo-protidiyi-bulingu.html>.
6. Словник української мови. В 11 т. — К.: Наукова думка, 1980 р.;
7. Соціальна обумовленість та показники здоров'я підлітків та молоді: за результатами соціологічного дослідження в межах міжнародного проекту «Здоров'я та поведінкові орієнтації учнівської молоді» : моногр. / О. М. Балакірева, Т. В. Бондар та ін. ; наук. ред. О. М. Балакірева ; ЮНІСЕФ, ГО «Укр. ін-т соц. дослідж. ім. О. Яременка». – К. : Поліграфічний центр «Фоліант», 2019. – 127 с.
8. Україна у Світовому дослідженні цінностей (WVS-7) / [Л. Акуленко, О. Балакірева, Д. Дмитрук та ін.]. // Український центр європейської політики. – 2020. – С. 5–195.

9. Ball H. Genetic and Environmental Influences on Victims, Bullies and Bully-victims in Childhood / H. Ball, L. Arseneault, A. Taylor // *Journal of Child Psychology and Psychiatry*. – 2008. – Vol. 49, issue 1. – P. 104–112.
10. Biruk C. “Aid for gays”: the moral and the material in “African homophobia” in post-2009 Malawi / Crystal Biruk // *The Journal of Modern African Studies*. – 2014. – Vol. 52, issue 3. – P. 447–473.
11. Carpenter R. Components of Emotion Dysregulation in Borderline Personality Disorder: A Review / R. Carpenter, T. Trull // *Current psychiatry reports*. – 2013. – Vol. 15. – P. 1-8.
12. Caravita S. Agentic or communal? Associations between interpersonal goals, popularity, and bullying in middle childhood and early adolescence / S. Caravita, A. Cillessen // *Social Development*. – 2012. – Vol. 21. – P. 376–395.
13. Cowie H. Peer support in England, Japan and South Korea / H. Cowie, A. James // *Cambridge University Press*. – 2016. – P. 189-208.
14. Diener E. Deindividuation: The Absence of Self-Awareness and Self-Regulation in Group Members / E. F. Diener, P. B. Paulus // *Psychology of Group Influence*. – 1980. – P. 209-242.
15. Egan S. Does Low Self-Regard Invite Victimization? / S. K. Egan, D. G. Perry // *Developmental Psychology*. – 1998. – Vol. 34, № 2. – P. 299-309.
16. Espelage D. Research on School Bullying and Victimization: What Have We Learned and Where Do We Go from Here? / D. Espelage, S. Swearer // *School Psychology Review*. – 2003. – Vol. 32. – P.365–383
17. Furukawa E. Cross-cultural continuities and discontinuities in shame, guilt, and pride: A study of children residing in Japan, Korea and the USA / E. Furukawa, J. Tangney, F. Higashibara // *Self & Identity*. – 2012. – Vol. 11. – P.90–113.
18. Goffman E. *The Presentation of Self in Everyday Life* / Erving Goffman. – New York: Doubleday & Company, 1959. – 259 c.

19. Google Trends [Электронный ресурс]. – 2021. – Режим доступа до ресурсу: <https://trends.google.com/trends/explore?date=2018-01-01%202021-05-31&geo=UA&q=%D0%B1%D1%83%D0%BB%D1%96%D0%BD%D0%B3>.
20. Heinemann P. *Mobbing* / Peter-Paul Heinemann // Gyldendal. – 1973
21. Juvonen J. *Bullying in Schools: The Power of Bullies and the Plight of Victims* / J. Juvonen, S. Graham // *Annual Review of Psychology*. – 2014. – Vol. 65. – P. 159–185
22. Kanetsuna T. *Comparisons between English bullying and Japanese ijime* / T. Kanetsuna // *School Bullying in Different Cultures*. – 2016. – P. 153–169
23. Kowalski R. M. *Bullying and cyberbullying in adulthood and the workplace* / R. M. Kowalski, A. Toth, M. Morgan. // *The Journal of Social Psychology*. – 2017. – С. 1–18.
24. Kowalski R. M. *Cyberbullying: Bullying in the digital age (2nd ed.)* / R. M. Kowalski, S. E. Limber, P. W. Agatston // Malden, MA: Wiley-Blackwell. - 2012.
25. Migliaccio T. *Bullying as a Social Experience Social Factors, Prevention and Intervention* / T. Migliaccio, J. Raskauskas // Routledge. – 2016. – P.208
26. Mishna F. *Bullying: A Guide to Research, Intervention, and Prevention* / Faye Mishna. – Oxford University Press, 2012. – 224 p.
27. Mitchell K. J. *The Relative Importance of Online Victimization in Understanding Depression, Delinquency, and Substance Use* / K. J. Mitchell, M. Ybarra, D. Finkelhor // *Child Maltreatment*. – 2007. – Vol. 12. – P. 314–324.
28. Naito T. *Bullying and ijime in Japanese schools* / T. Naito, U. P. Gielen // *Violence in Schools*. – 2005. – P. 169–190.
29. Niedl K. *Mobbing and well-being* / Klaus Niedl // *European Journal of Work and Organizational Psychology*. – 1996. – Vol. 5.- P. 239–249
30. Olweus D. *Bullying at School: What We Know and What We Can Do* / Dan Olweus. – London-Oxford: Blackwell Publishing, 1993. – P.152

31. Perry D. Cognitive Social Learning Mediators of Aggression / D. G. Perry, C. P. Louise, P. Rasmussen // *Child Development*. – 1986. – Vol. 57, № 3. – P. 700-711.
32. Postmes T. Deindividuation and antinormative behavior: A meta-analysis / T. Postmes, R. Spears // *Psychological Bulletin*. – 1998. – Vol. 123. – P. 238–259
33. Pyżalski J. From cyberbullying to electronic aggression: typology of the phenomenon / Jacek Pyżalski // *Emotional and Behavioural Difficulties*. – 2012. – Vol. 17. – P. 305–317.
34. Salmivalli C. Bullying / C. Salmivalli, K. Peets, E. V. E. Hodges // *The Wiley-Blackwell Handbook of Childhood Social Development, Second Edition*. – 2011. – P. 510-528.
35. Schwartz D. Victimization in the peer group and children’s academic functioning / D. Schwartz, A. Hopmeyer Gorman, J. Nakamoto, R. Toblin // *Journal of Educational Psychology*. - 2005. – Vol. 97. – P. 425–435.
36. Smith P. Definitions of bullying: A comparison of terms used, and age and gender differences, in a fourteen-country international comparison / P. Smith, H. Cowie, R. Olafsson // *Child Development*. – 2002. – Vol. 73. – P. 1119–1133.
37. Smith P. Cyberbullying: its nature and impact in secondary school pupils / P. Smith, J. Mahdavi, M. Carvalho // *Journal of Child Psychology and Psychiatry*. - 2008. – Vol. 49. – P. 376–385.
38. Thunfors P. The popularity of middle school bullies / P. Thunfors, D. Cornell // *Journal of School Violence*. – 2008. – Vol. 7. – P. 65–82.
39. Toda Y. Bullying (ijime) and related problems in Japan: history and research / Y. Toda // *School Bullying in Different Cultures*. – 2016. – P. 73–92.
40. Thornberg R. School Bullying as a Collective Action: Stigma Processes and Identity Struggling / Robert Thornberg // *Children & Society*. – 2013. – P. 1-11.
41. Whittaker E. Cyberbullying Via Social Media / E. Whittaker, R. M. Kowalski // *Journal of School Violence*. – 2014. – Vol. 14. – P. 11–29.

ДОДАТКИ

Додаток А. Апробація результатів дипломної роботи

КІБЕРБУЛІНГ ЯК ДЕСТРУКТИВНЕ ЯВИЩЕ У ВІДНОСИНАХ ШКОЛЯРІВ

У контексті відносин між школярами нині неможливо не помітити поширеність такого негативного феномену як булінг, різноманітність форм якого зумовлена, зокрема, трансформацією суспільства. Наприклад, разом із появою та розвитком електронних засобів комунікації з'явився кібербулінг. До кібербулінгу загалом можуть бути залученими не тільки учні, а й будь-хто, абсолютно нічим не пов'язаний зі школою, але ми зосередимося на регулярній активній взаємодії між школярами у кіберпросторі, яка відбувається поза шкільним приміщенням. Враховуючи те, що чи не найбільшою соціальною групою, наявною у кіберпросторі, є підлітки, слушно приділяти увагу саме кібербулінгу серед учнів відповідного віку різних навчальних закладів. Тож, процес цькування у школі нерідко продовжується віртуально, при цьому простежуються ролі, які притаманні традиційному шкільному булінгу (булери, жертви та свідки). Вони аналогічно можуть змінюватися, тобто, для прикладу, булер може стати жертвою чи свідком. Однак кібербулінг вирізняється певними характерними рисами, як-от можливість передавати повідомлення у будь-який час, відсутність характерних для звичайного булінгу бар'єрів та авторська анонімність. Якраз анонімність та доволі обмежені можливості соціального контролю спрощують механізми цькування жертви у кіберсередовищі, і доречно зазначити, що саме віртуальність зумовлює основну специфіку цієї форми булінгу [1, р. 169].

Кібербулінг зазвичай визначають як агресію, яка навмисно і багаторазово здійснюється в електронному середовищі (через електронну пошту, блоги, смс-повідомлення, повідомлення у месенджерах тощо) проти людини, яка не може легко захистити себе [2, р. 376]. Тобто, подібно до традиційного булінгу,

кібербулінг - це акт агресії, спрямований на заподіяння шкоди чи страждань, який носить повторюваний характер і притаманний особам, чиї відносини характеризуються дисбалансом сил [3, р. 152]. Так само як і звичайний булінг, цькування у кіберпросторі поділяють на прямі (образливі повідомлення чи погрози надсилаються безпосередньо жертві) та непрямі (негативна інформація поширюється у будь-якій формі між членами певної групи, подібно до чуток) [1, р. 169]. Прикладами кібербулінгу є регулярне отримання повідомлень із погрозами, пересилання приватних повідомлень або електронних листів третім особам без згоди чи відома жертви, розміщення образливих зображень, поширення чуток в Інтернеті тощо.

Дослідження свідчать про загрозову розповсюдженість кібербулінгу серед молоді. Лише в Україні, за даними дослідження HBSC (Health Behavior in School- Aged Children), проведеного у 2018 році інститутом ім. О. Яременка за підтримки UNICEF (United Nations Children's Fund), 21,1% опитаних молодих людей виступали у ролі кібербулерів, жертвами ж кібербулінгу були 21,5% респондентів, причому, як показало дане опитування, статево-вікові особливості шкільного булінгу проектується і на кіберсферу: найбільш активно цькують інших хлопці та загалом підлітки віком 13-15 років. У ролі ж жертв кібербулінгу рівною мірою виступають хлопці та дівчата, однак частка серед них 16-17 річних – найменша [4, с. 43]. Загальна картина така, що серед опитаних у рамках HBSC 13 337 молодих людей (віком 10-17 років), які навчаються у школах, на 1-2 курсах у закладах професійно-технічної освіти та в закладах фахової передвищої освіти, кожен третій зізнався у своїй причетності до цькування інших упродовж останніх двох місяців, з них кожен п'ятий (близько 20%) чинив так 1-2 рази, а 3,5% – по кілька разів на тиждень. Гендерні відмінності залученості до ролі булера незначні – 40% хлопців та 30% дівчат визнали, що вони принижували чи ображали інших, однак незалежно від віку хлопці все ж більш активні агресори. Також дослідникам вдалося виявити вікову закономірність – найбільш схильними до булінгу є підлітки віком 13-15 років (38–40%), інші вікові групи дещо менш агресивні (30-33% серед молодших та старших). Натомість,

жертвами цькування (впродовж останніх двох місяців) себе назвали 37,9% підлітків серед опитаних; найчастіше такі випадки траплялися 1-2 рази за наведений період. Найбільш часто цькування застосовувалося проти 10-13 річних, найрідше – проти 17- річних [4, с. 41-43]. Навіть якщо враховувати те, що існують певні обмеження, які виникають під час опитування підлітків на тему булінгу, однак, немає підстав для сумнівів у поширеності негативного впливу цькування. Кібербулінг, як і решта форм агресії проти кого-небудь, пов'язаний з цілою низкою негативних наслідків для учасників булінгу: занепокоєнням, депресією, наркоманією, труднощами зі сном, зниженням успішності у школі, прогулами та навіть вбивствами чи самогубствами [5; 6].

Результати HBSC також дають нам змогу оцінити рівень віртуалізації сучасного комунікаційного простору серед підлітків. Серед опитаних 40% декілька разів на день або постійно цілий день спілкуються з близькими друзями або подругами; 27,1% з аналогічною інтенсивністю контактують з іншими людьми – батьками, братами чи сестрами, однокласниками, вчителями тощо. Інтенсивність перебування онлайн різниться таким чином: для представників молодшого віку, порівняно зі старшими підлітками, характерна менша кількість часу, незалежно від мети застосування електронних пристроїв; старші ж, починаючи з 13 років, проводять у мережі Інтернет від чотирьох-п'яти годин на день і більше. Незалежно від статі та віку найпоширеніший час перебування в Інтернет-просторі для реалізації підлітками будь-якої мети (від соціальних мереж та ігор до пошуку інформації) – від півгодини до двох-трьох годин на день як у будні, так і на вихідних [4, с. 78]. До того ж, опитування Інтернет Асоціації України, проведене у лютому 2017 року, засвідчило те, що частка користувачів мережі Інтернет серед осіб віком 15–29 років в Україні становила 97% [7].

Як бачимо, ризик залучення до кібербулінгу серед школярів обґрунтовано високий. Попри те, що увага багатьох дослідників зосереджена на електронному цькуванні у середовищі знайомих між собою школярів (однокласників, гравців однієї спортивної команди тощо), насправді, коли мова йде про кібербулінг, жертва та булер не обов'язково мають бути знайомими між собою, хоч і можуть

належати при цьому до однієї групи «осіб шкільного віку». Це так звана випадкова (але регулярна) кіберагресія [8, р. 307; 9, р. 13]. Також сама комунікація через Інтернет відрізняється від живого спілкування, тому і кібербулінг різуче відрізняється від традиційного за рядом ознак. Окрім згаданої вище анонімності (яка також робить цькування більш жорстоким, оскільки дослідження, присвячені деіндивідуалізації [10; 11], стверджують, що люди схильні говорити і робити анонімно те, що вони ніколи не сказали і не зробили б віч-на-віч), Інтернет-спілкування передбачає неможливість повною мірою спостерігати емоційні реакції співбесідника (винятком є хіба що відеозв'язок). Якщо під час розмови віч-на-віч люди подають різноманітні щирі невербальні сигнали, які допомагають оцінити емоційний стан один одного, то за електронної комунікації немає змоги їх побачити. Наприклад, якщо людина засмучується через слова адресанта, то це помітно за його виразом обличчя, жестами тощо. У такому разі співрозмовник, якщо йому якоюсь мірою властива емпатія, може ментально відреагувати (у контексті булінгу - розкаятися у своєму вчинку і припинити подальші знущання, пом'якшити ситуацію і т.ін.). В онлайн-просторі ж набагато легше образити інших через повідомлення, не відчуваючи при цьому так гостро той вплив, який чинить на жертву поведінка булера, що робить кібербулінг у певному сенсі більш безжальною формою цькування. Крім того, в Інтернеті комунікація часто позбавлена контролю, коли немає модератора, який може втрутитися, якщо спілкування стає агресивним. Також електронні повідомлення після надсилання зазвичай залишаються безстроково, що може створювати складні проблемні ситуації, оскільки факт публічного приниження у мережі може бачити будь-хто (навіть тисячі людей), а домогтися, аби негативне повідомлення якимось чином видалили, доволі важко. Інша проблема – можливість надсилати повідомлення, які самознищуються після прочитання адресатом, оскільки вони виконують свою функцію завдання шкоди, але їх неможливо потім комусь показати у пошуках підтримки чи використати як доказ, що лише поглиблює відчуття безсилля жертви. І зрештою, кібербулінг може відбуватися цілодобово, що часто змушує

жертв почуватися так, ніби від цього неможливо втекти [12]. Разом з тим, кібербулінг аж ніяк не може бути безпосередньо фізичним. Отже, явище кібербулінгу серед школярів порівняно нове і потребує детального вивчення. Віртуальність простору, у якому розгортається цькування, створює перешкоди як для дослідників, так і для розробки та впровадження програм запобігання. Окремої дослідницької роботи потребує питання кібербулінгу як продовження традиційного, оскільки наразі немає єдиної думки щодо того, якою є залежність між агресією проти жертви у школах і булінгом онлайн. Доволі значимим є і той аспект, що булер не може миттєво спостерігати ефект, який чинять його дії на жертву. Для виявлення того, чи навмисне булер обирає кіберцькування через відсутність видимої реакції на агресію, потрібна більша кількість емпіричних досліджень, однак можливе припущення, що у контексті кібербулінгу для агресора більш важливим є саме виконання дії, аніж можливість бути свідком впливу цієї дії або бажання мати інших "свідків" агресивної принизливої поведінки, спрямованої на іншу особу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Mitchell K. J. The Relative Importance of Online Victimization in Understanding Depression, Delinquency, and Substance Use / Kimberly J. Mitchell, Michele Ybarra, David Finkelhor // *Child Maltreatment*. – 2007. – Vol. 12. – P. 314–324.
2. Smith P. Cyberbullying: its nature and impact in secondary school pupils / Peter K. Smith, Jess Mahdavi, Manuel Carvalho, Sonja Fisher, Shanette Russell, Neil Tippett // *Journal of Child Psychology and Psychiatry*. - 2008. – Vol. 49. – P. 376–385.
3. Olweus D. *Bullying at School: What We Know and What We Can Do* / Dan Olweus. – London-Oxford: Blackwell Publishing, 1993. – 152 p.
4. Соціальна обумовленість та показники здоров'я підлітків та молоді: за результатами соціологічного дослідження в межах міжнародного проекту «Здоров'я та поведінкові орієнтації учнівської молоді» : моногр. / О. М. Балакірева, Т. В. Бондар та ін. ; наук. ред. О. М. Балакірева ; ЮНІСЕФ, ГО «Укр.

ін-т соц. дослідж. ім. О. Яременка». – К. : Поліграфічний центр «Фоліант», 2019. – 127 с.

5. Ybarra M. L. Examining the Overlap in Internet Harassment and School Bullying: Implications for School Intervention / Michele L. Ybarra, Marie Diener-West, Philip J. Leaf // *Journal of Adolescent Health*. – 2007. – Vol. 41. – P. 42–50.

6. Kaltiala-Heino R. Bullying, depression, and suicidal ideation in Finnish adolescents: school survey / Riittakerttu Kaltiala-Heino, Matti Rimpelä, Mauri Marttunen, Arja Rimpelä, Päivi Rantanen // *BMJ*. – 1999.- Vol. 319. – P. 348–351.

7. Більше половини жителів сіл в Україні вже користуються інтернетом: *Watcher*. / О. Мінченко, 2017. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://watcher.com.ua/2017/04/13/bilshe-polovyny-zhyteliv-sil-v-ukrayini-vzhe-korystuyutsya-internetom/>

8. Pyżalski J. From cyberbullying to electronic aggression: typology of the phenomenon / Jacek Pyżalski // *Emotional and Behavioural Difficulties*. – 2012. – Vol. 17. – P. 305–317.

9. Whittaker E. Cyberbullying Via Social Media / Elizabeth Whittaker, Robin M. Kowalski // *Journal of School Violence*. – 2014. – Vol. 14. – P. 11–29.

10. Diener E. Deindividuation: The Absence of Self-Awareness and Self-Regulation in Group Members / Edward F. Diener, Paul B. Paulus // *Psychology of Group Influence*. – 1980. – P. 209-242.

11. Postmes T. Deindividuation and antinormative behavior: A meta-analysis / Tom Postmes, Russell Spears // *Psychological Bulletin*. – 1998. – Vol. 123. – P. 238-259.

12. Kowalski R. Cyberbullying: Bullying in the digital age (2nd ed.) / Limber, S. E., Agatston, P. W. // Malden, MA: Wiley-Blackwell. - 2012.

СПЕЦИФІКА ШКІЛЬНОГО БУЛІНГУ В ЯПОНІЇ

Шкільний булінг цілком виправдано можна вважати міжнародною проблемою, адже він поширений у будь-якій країні. Ми зазвичай зосереджуємося на західній традиції досліджень цього деструктивного явища, приділяючи значно менше уваги східному багаторічному досвіду, хоча науковцям з усього світу доцільно обмінюватися дослідницькими розробками задля ефективного розв'язання прикладних завдань та вирішення деяких теоретичних суперечок.

Класичне загальновизнане визначення терміну «булінг» норвезьким психологом Д. Ольвеусом звучить так: «це повторювані, свідомі, навмисні та обдумані дії, які супроводжуються відносинами статусної нерівності та чиняться з наміром нашкодити, викликати страх шляхом погроз подальшою агресією» [1, р. 140]. Водночас у японській мові існує поняття «ідзіме», яке перекладається як «цькування» або «булінг», але, на думку деяких дослідників, містить у собі суто японську специфіку цього явища [2, р. 75]. Наявна відмінність зумовлюється передусім соціокультурними чинниками, як-от глибоко вкоріненою в японському суспільстві ідеєю колективізму (спрямованою, зокрема, на придушення «інакших»), а також особливостями освітньої системи і національним підходом до виховання дітей тощо [2; 3; 4; 5]. Таким чином, культурна самобутність дещо ускладнює дотримання валідності у випадку міжнародних порівняльних досліджень булінгу, позаяк у різних країнах у центрі уваги опиняються різні аспекти цього складного явища. Разом із тим ми не применшуємо важливості та ефективності крос-культурних досліджень, оскільки певні регіональні відмінності лише допомагають краще зрозуміти сутність булінгу в кожній країні та поліпшити програми боротьби з ним. Загалом шкільний булінг характеризується неодноразовим переслідуванням та / або соціальним виключенням дитини, яка перебуває у слабшій порівняно з іншими позиції [6, р. 11]. В усьому світі незалежно від віку та статі школярі так чи інакше зіштовхуються з булінгом як у ролі власне булерів (тих, хто цькує), так і їхніх жертв (іноді виділяють ще й так званих «жертв-булерів»), або як спостерігачі та

свідки [2, р. 75; 7, р. 104; 8, р. 475; 9, р. 191–192]. Світового поширення також набула практика цькування за допомогою електронних засобів комунікації – кібербулінг. Його визначальними рисами є анонімність агресора, миттєвість передачі та можливість значного поширення повідомлень, що вельми спрощує механізми цькування жертви у віртуальному просторі [10, р. 1074]. Саме тому кібербулінг може не лише виступати продовженням традиційного булінгу, але й бути єдиною та самостійною формою знуцання з конкретної жертви, тобто в реальному житті вона не обов'язково зазнаватиме подібних принижень [11, р. 377]. Булінг усюди однаковий і за своїми наслідками: травматичні переживання для жертви за умови довготривалого цькування переростають у найліпшому випадку в епізодичність або припинення шкільного відвідування, а в найгіршому – призводять до самогубств [2; 12; 13; 14].

Тепер детально розглянемо те, як культурна специфіка Японії зумовила певні особливості в сутності шкільного булінгу. Існує два основних конструкти, які зумовлюють стилі життя окремих індивідів: колективізм та індивідуалізм. У науковому обігу представлено багато визначень відповідних понять, ми ж спиратимемося на одне з найбільш влучних, яке пропонує трактувати їх як групові орієнтації, які характеризуються ступенем наближеності поглядів конкретного індивіда до стійких переконань групи. Таким чином, «індивідуалізм» можна охарактеризувати як пізнавальний процес, у якому відмінність між власною та груповою думкою очевидно існує. «Колективізм» же, відповідно, можна визначити як пізнавальний процес, у якому відмінність між власною та груповою думкою відсутня або є незначною. У загальних рисах західні країни вважаються такими, що сповідують індивідуалістичні цінності [5, р. 259–260]. Це напряму пов'язано з вихованням – від індивіда очікується, що він буде самостійним та не надто залежатиме від батьків. Японія ж як представниця східних країн історично більш віддана колективізму, за якого чільну позицію в житті людини посідають сімейні та міжособистісні відносини. Повага до старших і страх публічно зганьбитися – це передусім спадок конфуціанства, через який сучасне японське економічно розвинене високоурбанізоване

суспільство хоч і перейняло західний стиль життя, але зберегло при цьому цінність міжособистісних стосунків [4, р. 153–154]. Колективізм позначився, зокрема, й на тому, як японські школярі інтерпретують природу булінгу та ставляться до ролей булерів і жертв, що емпірично підтвердилося одним із крос-культурних досліджень. В його ході японських, голландських, норвезьких та англійських школярів початкових, молодших і старших класів запитували про їхній пов'язаний із булінгом досвід впродовж другого семестру. Як виявилось, у більшості випадків агресивні дії чинилися двома-трьома учнями протягом семестру, але 5,2% жертв у Японії (порівняно з 1,3% в Англії, 2,2% у Нідерландах та 1,3% у Норвегії) потерпали від цькування з боку більш ніж десяти булерів за один семестр, що прекрасно унаочнює жорстокий вплив колективістських засад на дитяче середовище. Скидається на те, що тиск суспільних норм також утримує жертв від скарг на агресорів: 33,9% японських учнів нікому не розповідали про те, що з них знущаються (у Нідерландах таких 21,7%, у Норвегії 25%, в Англії 29,5%). Крім того, 53% жертв у Японії прагнули приховати від усіх те, що їх цькують. Вони не хотіли, щоб про це дізналися батьки або опікуни (48%), брати / сестри (31,6%) та друзі (17,4%) [3, р. 180–181]. Деякі дослідники наполягають на тому, щоб у подібних дослідженнях враховувалися варіації того, як окремі індивіди поділяють конструкти індивідуалізму та колективізму на індивідуальному рівні, оскільки люди, які живуть в одній країні, схильні абсолютно по-різному сприймати індивідуальні та колективні цінності, а це, у свою чергу, може ускладнювати пояснення конкретних феноменів. Однак щонайменше одне дослідження, побудоване за таким підходом, не дало переконливих результатів, що лише підкреслює необхідність подальших досліджень і супровідного вдосконалення методології [5].

Як виявилось, соціокультурні чинники вплинули навіть на переважання певних видів булінгу. Дослідження свідчать про те, що «ідзіме» зазвичай має вербальний і непрямий характер (непряма агресія), тобто виражається, наприклад, у вигляді поширення принизливих чуток, виключення з групи, ігнорування: «у західних країнах обзивати можуть відкрито, однак у Японії

образливі прізвиська шепотітимуть за спинами жертв» [3, р. 179–180]. Це може принаймні частково пояснюватися результатом іншого міжнародного дослідження, згідно з яким Японія вирізняється непропорційно великим поширенням шкільного цькування серед великих груп дівчат [3, р. 180]. Раніше вважалося, що непряма агресія є більш характерною для жінок, проте подальші дослідження спростовували таку закономірність [15, р. 511]. Тим не менш, можна припустити, що конкретно в японському суспільстві норми та виховання все ж таки можуть впливати на те, яким саме чином відбуватиметься цькування з боку дівчат. Також доволі нетипово те, що «ідзіме» відбувається переважно серед однолітків – одразу декілька досліджень виявили, що зазвичай булери навчалися в тому самому класі, що й жертва, або в іншому, але паралельному, а тому жертва та агресор були добре знайомі. При цьому досить рідко цькування походило з боку представників старших класів, хоч вони й мали перевагу в силі та статусі [3, р. 180; 4, р. 156, 162–163]. Крім того, 17,7% японських школярів потерпали від булінгу більш як один раз на тиждень впродовж семестру. Для порівняння: таких виявилось лише 11,7% у Нідерландах, 12,4% в Англії та дещо більше (17,1%) у Норвегії [3, р. 180].

Разом із тим, специфіка системи освіти, що накладається на культурний фон, також опосередковано впливає на булінг. Систему освіти в Японії можна охарактеризувати як ієрархічно регламентовану та націлену на придушення незалежної особистості [3, р. 171–173, 187]. Діти певною мірою відтворюють авторитаризм, регламентацію поведінки та моделі покарання, які вони спостерігають у шкільному середовищі, іноді незалежно від того, яким було їхнє сімейне виховання [3, р. 185]. Безпосередньо шкільне середовище має багато особливостей: наприклад, японські учні зазвичай ведуть дружбу з дітьми зі своїх або паралельних класів, через що жертви часто терплять знущання з боку тих, кого вони вважають своїми друзями, або навіть від цілого класу [5, р. 261]. До того ж, у Японії булінг зазвичай відбувається саме в класній кімнаті та рідше – в інших місцях [4, р. 156]. За порівняння частоти булінгу у контексті крос-культурних досліджень важливо також враховувати те, що японські школи

функціонують за триместровою системою, в той час як для західних країн притаманна семестрова [3, р. 180].

Отож, поза сумнівами, «ідзіме» відображає культурні патерни, висвітлює недоліки панівних суспільних норм та цінностей. У випадку Японії він розкриває недосконалість колективізму – передусім як конструкту, що визначає шкільне середовище. Також переважання непрямого виду агресії та вербального (а не фізичного) булінгу є специфічним, що доводять міжнародні дослідження. Саме компаративний метод ідеально підходить для опису культурних відмінностей у практиках цькування, адже, наприклад, одне з опитувань засвідчило, що впродовж семестру від булінгу потерпали лише 13,9% японських школярів (і 39,4% англійських, 27% голландських та 20,8% норвезьких) [3, р. 180]. Можна справедливо зробити висновок, що за результатами даного дослідження з-поміж наведених країн у Японії булінг набув найменшого поширення, однак там, як вже було згадано, помітно більше випадків цькування однієї жертви більш ніж десятьма агресорами впродовж семестру. Високою також є частота тривалого булінгу порівняно з іншими країнами, при цьому ймовірність того, що жертва публічно розповість про знущання з неї, найменша. Описані характерні риси та відомості про групи і місця ризику виникнення булінгу дають змогу ефективного втручання та запобігання насильству серед учнів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Olweus, D. (1993) *Bullying at school: what we know and what we can do*. London-Oxford: Blackwell Publishing.
2. Toda, Y. (2016) *Bullying (Ijime) and related problems in Japan: History and research*. In P. Smith, K. Kwak, & Y. Toda (Eds.), *School Bullying in Different Cultures: Eastern and Western Perspectives* (pp. 73-92). Cambridge: Cambridge University Press.
3. Naito, T. Gielen, U. P. (2005) *Bullying and Ijime in Japanese Schools*. In: Denmark, F. L. & Krauss, H. H. & Wesner, R. W. & Midlarsky, E. & Gielen, U. P. (eds) *Violence in Schools*. Springer, Boston, MA.

4. Kanetsuna, T. (2016) Comparisons between English bullying and Japanese ijime. In: Smith, P. & Kwak, K. & Toda, Y. (Eds.), *School Bullying in Different Cultures: Eastern and Western Perspectives* (pp. 153-169). Cambridge: Cambridge University Press.
5. Strohmeier, D. & Yanagida, T. & Toda, Y. (2016) Individualism/collectivism as predictors of relational and physical victimization in Japan and Austria. In: Smith, P. & Kwak, K. & Toda, Y. (Eds.), *School Bullying in Different Cultures: Eastern and Western Perspectives* (pp. 259-279). Cambridge: Cambridge University Press.
6. Thornberg, R. (2013). *School Bullying as a Collective Action: Stigma Processes and Identity Struggling*. *Children & Society*. 29.
7. Ball, H. & Arseneault, L. & Taylor, A. & Maughan, B. & Caspi, A. & Moffitt, T. E. (2008) Genetic and environmental influences on victims, bullies and bully-victims in childhood. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 49, 104–112.
8. Thornberg, R. & Jungert, T. (2013) Bystander behavior in bullying situations: Basic moral sensitivity, moral disengagement and defender self-efficacy. *Journal of Adolescence*. 36. 475-483.
9. Burger, C. & Strohmeier, D. & Sproeber, N. & Bauman, Sh. & Rigby, K. (2015) How teachers respond to school bullying: An examination of self-reported intervention strategy use, moderator effects, and concurrent use of multiple strategies. *Teaching and Teacher Education*. 51. 191-202.
10. Kowalski, R. & Giumetti, G. & Schroeder, A. & Lattanner, M. (2014) *Bullying in the Digital Age: A Critical Review and Meta-Analysis of Cyberbullying Research Among Youth*. *Psychological bulletin*. 140.
11. Smith, P. & Mahdavi, J. & Carvalho, M. & Fisher, S. & Russell, Sh. & Tippett, N. (2008) Cyberbullying: Its nature and impact in secondary school pupils. *Journal of child psychology and psychiatry, and allied disciplines*. 49. 376-85.

12. Kaltiala, R. & Rimpelä, M. & Marttunen, M. & Rimpela, A. & Rantanen, P. (1999) Bullying, depression, and suicidal ideation in Finnish adolescents: School survey. *BMJ (Clinical research ed.)*. 319. 348-51.
13. Kawabata, N. (2001) Adolescent trauma in Japanese schools: two case studies of Ijime (bullying) and school refusal. *J Am Acad Psychoanal*. 29(1):85-103.
14. Ybarra, M. & Diener-West, M. & Leaf, Ph. (2008) Examining the Overlap in Internet Harassment and School Bullying: Implications for School Intervention. *The Journal of adolescent health: official publication of the Society for Adolescent Medicine*. 41. S42-50.
15. Salmivalli, C. & Peets, K. & Hodges, E. (2011) Bullying. In: Smith, P. K. & Hart, C. H. (eds) *The Wiley-Blackwell Handbook of Childhood Social Development, Second Edition* (pp. 510-528).

Додаток Б. Програма емпіричного дослідження

Шкільний булінг тримається у фокусі суспільної уваги вже кілька років поспіль. Після затвердження його юридичного визначення та відповідальності за вчинення закріплених у цьому визначенні дій Україна долучилася до міжнародного співтовариства країн, які займаються вивченням феномену цькування у школах, розробляють засоби боротьби з ним. Ми вбачаємо необхідність у систематичних дослідженнях, присвячених вивченню феномену шкільного булінгу в Україні задля поліпшення чинного законодавства та зокрема поглиблення розуміння факторів, які впливають на відтворення булінг-культури серед учнів. З огляду на те, що наявні на сьогодні дані свідчать про відсутність значущої залежності між пов'язаним з булінгом досвідом та типом населених пунктів респондентів - дослідження соціальних факторів шкільного булінгу в м. Києві може відтворювати актуальну для всієї країни дійсність.

Теоретичний об'єкт: шкільний булінг в місті Києві.

Емпіричний об'єкт: представники профільних громадських організацій, дослідницьких інститутів та незалежні спеціалісти-практики.

Обов'язковими критеріями відбору респондентів були: Київ як фактичне місто реєстрації організації (проживання експерта) та/або досвід роботи із київськими школами.

Предмет: соціальні фактори шкільного булінгу в місті Києві

Мета: виявлення соціальних факторів шкільного булінгу в місті Києві.

Реалізація мети дослідження полягає у вирішенні таких завдань:

1. Визначити, чи поділяють експерти загальновизнану дефініцію булінгу.
2. Дослідити, як ідентифікують булінг школярі, їхні батьки та вчителі.
3. Виявити наявність та ступінь впливу факторів з кожного рівня.
4. Ідентифікувати найбільш поширені приводи для цькування у київських школах.

Гіпотези:

1. Більшість вітчизняних фахівців поділяють наведене нами наукове визначення булінгу;
2. Школярі, їхні батьки та вчителі зазвичай розпізнають булінг, коли з ним стикаються;
3. Державні фактори переважно чинять негативний вплив на прояви булінгу;
4. Фактори спільноти переважно здійснюють позитивний вплив на прояви булінгу;
5. Шкільні фактори мають найбільш значущий вплив у плані перешкодження відтворення культури булінгу;
6. Булінг пов'язаний із внутрішньогруповою боротьбою за популярність;
7. Сімейні проблеми підвищують шанси дитини стати жертвою або булером;
8. Найбільш популярними підставами для цькування у київських школах є замкнутість та низькі соціальні навички жертви

Концептуалізація. Теоретична інтерпретація основних понять.

Булінг - регулярна, усвідомлена, навмисна та обдуманна поведінка, що характеризується дисбалансом влади та наміром завдати шкоди, залякати.

Булер – той, що послуговуючись ресурсами, які дає владний дисбаланс, навмисне та регулярно завдає страждань, школи іншому індивіду/індивідам.

Жертва – суб'єкт цькування, потерпіла сторона. Індивід, який внаслідок дій агресора відчуває психологічний та фізичний дискомфорт.

Свідки – більшість членів групи, яка спостерігає за процесом булінгу і може втручатися або не втручатися. Вони ж спостерігачі.

Фактор - умова, яка чинить вплив на процес або явище.

Фактори державного рівня – умови, які витікають з державної політики, законів, норм та цінностей.

Фактори рівня спільноти – умови, похідні від локальної громади (органів місцевої влади, громадських та релігійних організацій тощо).

Фактори шкільного рівня – умови, які існують у шкільному середовищі (шкільні правила, дії співробітників школи, шкільний клімат тощо).

Фактори рівня груп ровесників – умови, спричинені міжособистісними відносинами між членами групи однолітків (шкільного класу).

Фактори сімейного рівня – умови, викликані відносинами між членами сім'ї, сімейним вихованням, сімейним кліматом.

Фактори індивідуального рівня – соціально значущі або соціально детерміновані індивідуальні ознаки, які виступають як умови.

Визначення ситуації – сприйняття оточуючої реальності, засноване на уявленнях про норми, закони/правила, цінності.

Популярність - високий ступінь значущості або впливовості індивіда у рамках групи, до якої він належить.

Емпірична інтерпретація

Булінг – 1) наявність владного дисбалансу; 2) повторюваність; 3) навмисність.

Булер - 1) відповідність ознакам соціально-демографічної групи «учнівство»; вікова група – 5-19 років; 2) навчання у Києві; 3) вчинення регулярних навмисних дій стосовно осіб, які не можуть цьому протидіяти.

Жертва - 1) відповідність ознакам соціально-демографічної групи «учнівство»; вікова група – 5-19 років; 2) навчання у Києві; 3) досвід переживання регулярних агресивних навмисних дій стосовно себе, нестача ресурсів для опору їм.

Свідки - 1) відповідність ознакам соціально-демографічної групи «учнівство»; вікова група – 5-19 років; 2) навчання у Києві; 3) досвід спостереження вчинення регулярних навмисних дій стосовно осіб, які не могли цьому протидіяти.

Фактори державного рівня – 1) приналежність до національно-культурного середовища; 2) цінності; 3) норми; 4) закони; 5) політика.

Фактори рівня спільноти - 1) приналежність до середовища локальних громад; 2) вплив діяльності виконавчої влади; 3) вплив діяльності громадських організацій; 4) вплив діяльності індивідів, які є членами громади.

Фактори шкільного рівня – 1) приналежність до шкільного середовища, 2) вплив діяльності співробітників шкіл; 3) вплив закріплених шкільних правил; 3) вплив шкільного клімату.

Фактори рівня груп ровесників – 1) приналежність до середовища однолітків; 2) вплив міжособистісних відносин; 3) вплив групових норм та цінностей; 4) вплив внутрішньогрупового клімату.

Фактори сімейного рівня – 1) приналежність до сімейного середовища; 2) вплив сімейних відносин; 3) вплив сімейного виховання.

Фактори індивідуального рівня – 1) стосуються особистості; 2) соціальна значущість; 3) соціальна зумовленість.

Визначення ситуації – 1) відображення актуальної соціальної реальності; 2) норми; 3) цінності; 4) закони/правила;

Популярність – 1) стосується рівня груп ровесників; 2) ступінь впливовості індивіда (сприйнята популярність); 3) рівень групових симпатій до індивіда (фактична популярність).

Додаток В. Гайд глибинного експертного інтерв'ю

Привітання. Доброго ранку/дня/вечора. Дякую, що погодилися приділити час, я студент факультету соціології КНУ Шевченка і вивчаю явище шкільного булінгу вже третій рік. Давайте я коротко розповім про наш проект: спершу було досліджено теоретичні засади, наступного року було розроблено інструментарій, і ось настав час власне дослідження. Ми проводимо експертне опитування, метою якого є виявлення соціальних факторів шкільного булінгу в місті Києві. Мені важливо зрозуміти, які саме фактори характерні для нашого міста та якою є Ваша експертна думка щодо них. Наша розмова триватиме не довше ніж 50 хвилин. Якщо Ви не заперечуєте, я ввімкну запис нашого обговорення, оскільки він потім знадобиться для аналізу. Наголошую на тому, що це суто конфіденційна розмова, про особисті деталі якої знатимемо лише ми с Вами, тобто у транскрибованому варіанті, доданому до нашої роботи, будуть відсутні імена, посади/назви громадських організацій та номери шкіл тощо. Це гарантовано. Тому я прошу кожного Вас вільно висловлювати особисту думку, відповідати щиро (ввімкнути запис).

Початок інтерв'ю, контактна частина (5 хв.)

1. Для початку пропоную обговорити підходи до визначення булінгу.
 - 1) Нині немає консенсусу щодо дефініції булінгу. Законодавці підійшли до нього вельми специфічно, дослідники більш точно, але все ж не дуже однотайно. Як би Ви визначили булінг?

Основні питання (40 хв.)

2. Блок «Ідентифікація булінгу на рівні груп однолітків, сімейному та шкільному рівнях»
 - 1) З огляду на Ваш досвід, чи легко школярі розпізнають булінг коли стикаються з ним (у т.ч. спостерігають)? Можливо, плутають з іншими явищами?
 - 2) А як його розпізнають батьки?

- 3) А вчителі?
 - 4) Зрештою, як відрізнити пересічний випадковий конфлікт (навіть якщо він поєднаний із насильством) від булінгу?
3. Блок «Національно зумовлені фактори»
- 1) Чи можна назвати Закон «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо протидії булінгу (цькуванню)» ефективним? Чому?
 - 2) На Вашу думку, наскільки проблема з рівнем толерантності в Україні переноситься на відносини між дітьми? Якщо доволі сильно, то діти осмислюють причини для ненависті до «інакших», чи радше просто використовують легітимізовані суспільством підстави для насилля заради насилля?
4. Блок «Фактори спільноти»
- 1) Наскільки ефективні у протидії булінгу в Києві органи правопорядку (ювенальна поліція)?
 - 2) Департаменти освіти?
 - 3) А неформальна сторона – громадські організації, яких запрошують школи?
 - 4) Чи помічали Ви зв'язок між соціальними проблемами (як-от економічна ситуація, криміногенна обстановка, відносини з локальними поселеннями етнічних меншинств тощо) безпосередньо поблизу шкіл та булінгом (наприклад, залучені до вуличних незаконних угруповань підлітки переносили до школи насилля з вулиць, через конфлікти з ромськими поселеннями, що неподалік, діти місцевого корінного населення ворожо ставилися до представників цієї спільноти тощо)? Зауважу, що мається на увазі саме **поблизу**, на рівні кварталів, а не велетенських київських адміністративних районів.
5. Блок «Фактори шкільного середовища»
- 1) Якою є роль шкільних психологів щодо протидії булінгу у київських школах? Чи ефективно їхнє втручання та коригування?
 - 2) Чи масово київські школи вдаються до розробки власних програм протидії булінгу?
 - 3) Чи часто їх реально реалізують?
 - 4) До яких ще заходів протидії булінгу вдаються адміністрації шкіл?
 - 5) Як насправді реагують на випадки булінгу вчителі?

6. Блок «Фактори груп ровесників»

- 1) Чи пов'язаний булінг із боротьбою за популярність у групі?
- 2) Якщо група визнає популярність агресорів, то це суто визнання статусності булерів, чи зустрічаються реальні симпатії?
- 3) Наскільки масові випадки групового цькування (переважна більшість групи знущається над однією жертвою)?
- 4) А чи часто зустрічалось протилежне – група колективно припиняла булінг стосовно її членів? Можливо, Ви можете назвати мотивацію групи у таких випадках?

7. Блок «Фактори сімейного рівня»

- 1) Чи простежуються залежність між складом сім'ї та тим, що в ній виховується булер? Жертва?
- 2) Безперечно, на булінг впливають відносини у сім'ї. Які проблеми сімейного характеру (включно з вихованням) схильні породжувати у дитині бажання цькувати інших?
- 3) Можливо, проблеми у сім'ї також підвищують шанси дитини стати жертвою?

8. Блок «Фактори рівня індивідуальних характеристик»

- 1) Існує низка індивідуальних характеристик, жертви, які булер використовує як привід для знущань. Це расова та етнічна приналежність, вік, стать, сексуальна орієнтація, а також фізіологічні, генетичні та психологічні аспекти. Які з них найчастіше використовували київські булери?
- 2) Чи згодні Ви з тим, що замкнених у собі дітей цькують частіше?
- 3) Чи існують статеві закономірності у розрізі булінгу (хлопці частіше обирають фізичне насилля, дівчата – психологічне тощо)?

Заключна частина (5 хв.)

- 1) За необхідності – задати додаткові питання.
- 2) Прощання.

Дякую, думаю, на цьому можна закінчити нашу розмову. Дуже дякую за Ваші думки та цікаву розмову!

Додаток Г. Транскрипти експертних інтерв'ю

Респондент 1	Сімейний психолог, тренер з протидії булінгу
Респондент 2	Голова ГО, що спеціалізується на протидії булінгу
Респондент 3	Сімейний психолог, член Центру з дослідження та викладання основ протидії булінгу
Респондент 4	Незалежний фахівець, який спеціалізується на протидії булінгу
Респондент 5	Фахівець державного дослідницького інституту, спеціалізується на вивченні булінгу
Респондент 6	Голова ГО, що спеціалізується на протидії булінгу
Респондент 7	Голова ГО, що спеціалізується на протидії булінгу

Інтерв'ю 1

- Тож розпочнемо наше експертне інтерв'ю, і почнемо з підходу до визначення булінгу. Було б цікаво почути, як Ви для себе його визначаєте і характеризуєте, щоб не плутати з будь-якими іншими явищами?

- Власне, якщо звернутися до більш загального визначення, то булінг - це переслідування, яке має як фізичний характер, так і моральний, психологічний. Переслідування - не в сенсі одноразових акцій, коли стався певний конфлікт, а коли йде таке планомірне і тривале в часі періодичне переслідування, тобто

цькування. Можливо, українською мовою це краще буде перекласти як саме цькування, коли сили нерівні, коли жертва цькування не має адекватного... фактично ресурсів, сил тих чи інших важелів, щоб гідно або - не те щоб гідно - а навіть, повноцінно так опиратися цьому булінгу. Ось я для себе особисто, як спеціалістка, і в принципі, розглядаю булінг як такі прояви насильства, а також періодичні або постійні прояви насильства будь-якого характеру - фізичного чи психологічного, матеріального - для мене це булінг. До того ж булінг - це не лише про дітей, про школу, про педагогічні якісь колективи, в сенсі "освітній процес". Булінг є всюди, на жаль, у суспільстві, на підприємствах, в установах, організаціях - приватних та державних - так в першу чергу, звичайно, булінг є у сім'ях, булінг є в багатьох, багатьох сферах і галузях, і групах нашого суспільства.

- Це правда. А з вашого досвіду, чи можуть діти, учні, школярі, так легко виявляти булінг? і якщо трапляються помилки, то з чим це пов'язано найчастіше?

- Я не впевнена, що можуть одразу виявляти булінг як вчителі, так і діти. Звичайно, є більш, скажімо так, на цю тему освічені люди - діти, вчителі, педагоги, які проходили додаткові тренінги, які розуміють, що вони мають справу з самим фактом булінгу, а також є батьки, які це розуміють. Але, на жаль, так як в цілому толерантність до насильства дуже висока в нашому суспільстві, то певні речі часто, на жаль, виглядають для людей як самі собою... тобто ніби так і має бути, тобто нічого такого страшного. Ну, наприклад, якщо є в школі... дитина, з якої постійно сміються в класі, так це собі сприймається, як ну ОК, він там якийсь клоун, шут, людина, з якої сміялися, сміються й далі будуть сміятися. І навіть та дитина, якщо вона привикла до такої своєї ролі, то їй не здається, що щось йде не так. Часто люди, яких... наприклад, принижують в сім'ї, вони звикли бути приниженими, звикли бути неправими, звикли бути, ну, якимось такими зажатими... І так само це відбувається в школі, і для дитини така манера поведінки інших людей стосовно неї звична. І тому людина не розпізнає, що це саме булінг, так само, як деколи вчителі, так, знову ж таки, не всі абсолютно, це

окремі випадки, але деякі педагоги як дозволяли собі 20 років тому говорити на дітей: "то ти що, проститутка, що ти так вділася?" чи на хлопчика: "чому в тебе такі коси довгі, ти що дівчинка? Тебе, може, підстригти?" - так і зараз собі дозволяють це робити, не думаючи, що це напевно моральне насильство, відносно цих дітей, і що це може породити дуже серйозні комплекси в цих дітей. Тому, на жаль, як на мене, - це моя, знову ж таки я вас попередила, що я буду казати свою особисту думку, передавати вам, транслювати своє особисте бачення, засноване на моєму особистому досвіді, як мами підлітка, як людини, яка працює з підлітками (Ну, я як психолог працюю з підлітками і я також маю певні взаємини з педагогічними колективами - я проводжу інколи тренінги профорієнтації з емоційного інтелекту для дітей та вчителів) - до мене долинає певна інформація, я можу щось спостерігати... Звичайно, те що я вам, говорю, це, напевно, неповна картина, і (сміється), ну, можливо, інший спеціаліст скаже щось інше. Я ж, покладаючись на свій особистий досвід, можу сказати, що так, на жаль, дуже часто булінг не розпізнається самими дітьми. Як приходять до мене підлітки, розповідають, як вони поводити себе в школі, і вони вважають що це вони винні, що це вони відповідальні, що це вони якісь не такі, і тому з ними так спілкуються, а не навпаки...

- Фактично, вони ігнорують булінг, так?

- Так, звичайно на емоційному рівні дитина, людина відчуває, що щось іде не так, але, на жаль, навички довіряти собі більшість людей не мають. Або мають її дуже на низькому рівні. І тому вони більше схильні довіряти колективу, авторитарній, перепрошую, авторитетній особі, як вчитель чи навіть як батьки; і на довіряти собі, дуже часто саме йде з сім'ї, недаремно я звернула увагу на те, що висока толерантність до насильства виховуються саме в сім'ях. Іноді навіть, коли дитина скаржиться, що "мене ображають в школі" або що, то батьки на це не звертають увагу, вони не стають на сторону дитини, вони кажуть: "Ну, там, давай «здачу», не веди себе як слабак..., всі так, всі такий мають досвід у школі, нічого страшного, переживеш". Або ще гірше, деякі дорослі вважають, що

насильство, з яким зустрічається дитина під час навчального процесу, це виховує її характер, її якби закаляє... Насправді, це міф, і булінг - це завжди глибока травма для дитини, і навіть якщо потім людина «відбулася» у своєму житті, стала сильною,.. але та травма, що була нанесена в дитинстві, в школі, в родині, за допомогою цього морального, і навіть не лише фізичного, і морального насильства, людина має все життя. І, повірте, це не один місяць, а може, і не один рік психотерапії, щоб якось ту травму вижити з людини. Тобто, це дуже складна історія, але булінг, знаєте, ніколи не є корисним для людини, навіть "в невеликих дозах", якщо можна так сказати. Ну, це завжди шкодить.

- Безумовно. А ось, з Вашого досвіду, знову ж, групи учнів сучасних - переважно індивідуалісти чи колективісти?

- Знаєте, якщо ми говоримо про підлітковий вік, то групуватися з собі подібними є біологічною закономірністю, так. І в цьому сенсі, звичайно, хоч вони індивідуалісти чи там хто як, але оце групування - бути одним з певного колективу, певного ряду, бути своїм серед своїх - для більшості дітей-підлітків це дуже важливо. І в цьому сенсі вони не відрізняються від попередніх поколінь, тобто групування - воно, ну знов ж таки, це еволюційна річ, і це важливо для людей, для дітей, навіть якщо вони, там, глибокі інтроверти і яскраві індивідуальності, бути прийнятим в якусь групу, якщо це не в класі, то принаймні це десь поза класом, десь в дворі, в групах у "Телеграмі", або інших... Ось тому, звичайно, це така, знаєте, бінарна річ, з одного боку діти, підлітки хочуть виділитися, так особливо про підлітків, якщо ми ведемо мову, важливо виділитися, це важливо - бути яскравим, можливо, несхожим на інших, або так це вони зараз, як би хочуть підкреслити себе таким чином, але ж ця групова динаміка тяжіння - бути в групі, вона також присутня, і людям важко пережити буває, коли ти все-таки не прийнятий цією групою з тих чи інших причин. Тут таке, з індивідуалізмом і груповою ідентичністю відповіді, напевно, однозначної немає. Все-таки тяжіння до групи є, і більше того, у підлітковому віці, там орієнтовно, 12 до 18 років - ну це в кого як... Тобто є цей момент конформізму,

він такий достатньо сильний, в цьому періоді розвитку людини. Тому власне важливо все-таки бути прийнятим в той чи інший колектив, групу, навіть якщо людина дійсно... налаштована як індивідуаліст.

- Зрозуміло. А скажіть, будь ласка, Ви цією проблематикою почали займатися до 2018 року чи вже після?

- Скажімо так... Я почала займатися цією проблематикою вже так більше десь з 2019 року. Тому що я спочатку займалася виключно з дорослими. Я працювала як психолог-консультант, як терапевт з дорослими людьми, але ну дуже часто до мене почали звертатися батьки підлітків. Це були і мої клієнти, і друзі моїх клієнтів... і – «Будь ласка, а що з ним робити?» Стосунки з дітьми підліткового віку були важливі дуже, і це був предмет якраз у терапії. І тому я почала пробувати займатися також паралельно із підлітками, або, навпаки, з підлітками і паралельно з батьками. І вже тоді для мене ця тема постала більш гостро, більш актуалізувалася у плані досвіду. Ну і можна сказати так, я три роки більш так тісно займаюся темою підлітків, і відповідно, також я проводжу тренінги, як вже сказала, у школах, університетах, коледжах, для підлітків і молодих людей. І тому я більше дотична до теми саме з 2019 року.

- А можна пов'язати запит на роботу з підлітками, так, від батьків саме, з популяризацією проблематики булінгу після того, як прийняли закон про протидію булінгу?

- Я не можу сказати це. Принаймні, я не маю на що спертися, щоб це пов'язати. Я думаю, що це швидше за все бажання батьків налагодити стосунки з дітьми, рівень психологічної культури, хоча все ще залишається достатньо низький в середньому... по нашій країні, але в цілому він поступово зростає. І батьки якось задумуються про емоційний стан, про стосунки з власними дітьми, але спочатку це таке... так, знаєте, як звернення «полікуй мою дитину, щоб вона стала такою, як мені потрібно». Але коли ми починаємо розбиратися, всі історії, то там є багато факторів - батьківська сім'я, там, стосунки між самими батьками,

потім впливають у стосунки в школі, булінг зі сторони вчителів та однолітків і таке інше. Але я так пов'язати це не можу.

- Добре, зрозуміло. А, можливо, Вам відомо, чи ефективно у ситуацію з булінгом втручаються і регулюють ті самі профільні органи правопорядку, наприклад. Тому що коли я закінчував школу, я вже пам'ятаю, що були прикріплені офіцери поліції до шкіл, і наскільки розумію, за законом вони мають власне реагувати на скарги про цькування, зокрема.

- В мене мало інформації стосовно цього. Але на моїй практиці я жодного разу не зустрічала якоїсь історії, що органи правопорядку, поліція чи інші...

- Департаменти освіти?

- Так, щоб якось допомогли, покращили в цій ситуації, в мене немає такого досвіду. Тобто очевидно, щось ведеться... Я знаю, що в деяких школах є прямо такі приватні ініціативи як педагогічного колективу, так і батьків, проводяться додаткові курси, додаткові тренінги, наприклад, з емоційного інтелекту на постійній основі, де діти діляться чимось, своїми емоціями, своїми труднощами, де використовується позитивна взаємодія. Так, я знаю, що є гарні приклади, коли є інклюзивні класи, і є дітки інклюзивні, так, з особливостями розвитку, мислення і це якщо педагог, який відповідає за цей клас, і взагалі школа так налаштована на цю інклюзію правильно, то є хороші результати того, що діти стають менш толерантні до насильства, що більше розвивається емпатія, вони намагаються допомагати як цій дитині, так і один одному. Часто, якщо правильно побудована робота, то навіть як інклюзії так і просто якби «інакшість», сприймається не ворожо, як зазвичай, а так що об'єднує колектив. Але це одиничні випадки, як я це бачу, це не є якась прямо глобальна робота, і це дуже залежить від конкретної школи, від конкретного директора, від конкретного класного керівника. А не від системи в цілому.

- Так, очікувано цілком. А ось громадські організації можна зустріти? Оцінити їх вплив як більш ефективний, так, якщо їх запрошує школа, аніж від якихось державних структур, або від представників духовенства?

- Мені відомий приклад... вечірня школа №18 міста Києва... Там була така практика, що приходив чоловік - він сам, я так розумію, навіть був в місцях позбавлення волі, але зараз він пізнав Бога, і він розповідав дітям про якісь такі речі... Так, це теж така приватна ініціатива. І наскільки мені відомо, діти не дуже позитивно відреагували... Але буває, що залучають і представників духовенства, які проводять уроки християнської етики, але... якщо би була правильно налагоджена саме психологічна робота, я не маю на увазі лише шкільного психолога, бо, як правило психолог - це штатна одиниця, яка робить звіти, як і багато хто в школі. Так, але якби правильно була на всіх ланках налагоджена оце саме психологічна робота, разом з якимось тренінгом емоційного інтелекту, іншими програмами, то, я вважаю, що це було б набагато ефективніше. І ну є дієві механізми, які можуть якщо не подолати булінг взагалі, так зменшити його в рази точно. Ну але то теж потребує фінансування, напевно, додаткового, а особливо, як то кажуть, політичної волі всіх залучених в процес освіти. На жаль, це дуже... проблематично, як показує практика.

- Дякую. До речі, саме про шкільного психолога хотів запитати Вас далі. Тобто Ви вважаєте, що доволі рідко шкільний психолог реально впливає на ситуацію так якось її контролює і здатний вчасно скоригувати ситуацію?

- На жаль, ну, система побудована так, що шкільний психолог практично, фактично може дати якісь тести, перевірити, може відреагувати на якусь ситуацію, коли зовсім щось складно Так, але якось цей процес скоригувати повністю він не може, і не тому, що він поганий спеціаліст. Він, по-перше, не має важелів адміністративних, напевно, в першу чергу, які б могли пробити цю систему, можна так сказати... А з другого боку, часто якщо - Ви знаєте, які зараз переповнені київські школи, так - і там буває, що взагалі немає психолога, як не дивно. А в деяких школах психолог приходиться на неповний робочий день або

там два чи три дні тиждень, і ну просто людина фізично не справляється на тому рівні, на якому б він був ефективним... Важко, правда, щось змінити в кращу сторону, тому що не тільки від психолога... Більше залежить від батьків і вчителів, які реакції дирекції - від замів, там, від соціального робітника, якщо є такий у школі.

- А дирекція як найчастіше протидіє булінгу? до яких вони вдаються заходів, ну, крім, звісно, запрошення зі сторони фахівців, які б провели тренінг чи відкриту лекцію?

- Знаєте, є, наприклад класні години, на які можуть запрошуватися люди, які, наприклад, подолали булінг і стали достатньо успішними. І діти можуть говорити з цими людьми. Також... пропонують дітям дивитися фільми про булінг, а потім це обговорюється. Є робота класного керівника. Окремо з батьками жертви булінгу, дитини, яка піддається булінгу, окремо - з батьками кривдника, самим кривдником. Звичайно, ця робота є не завжди ефективною, і не завжди може там якимось покращити ситуацію. Але ну що можуть, те роблять. Так деякі класні керівники, деякі адміністрації деяких шкіл. А на моїй практиці це часто закінчується тим, що просто дитину переводять в іншу школу або інший клас і це допомагає. Досвід мій особисто, мого сина... - допомогло те, що перевели дитину в іншу школу. На жаль, тому що ну клас був... складний, в деяких батьки алкоголіки, знущалися і били... Не знаю, наскільки це дійсно можна так точково одинично вирішити... Я вважаю, що потрібен дійсно такий комплексний підхід і потрібно, щоб усі сторони цього хотіли, співпрацювати, хотіли цю ситуацію вирішити, щоб у конструктивне русло її перевести. Часто, там, батьки жертв булінгу не звертають увагу на це, або навпаки воліють вважати, що їхня дитина, там, думають, з нами щось не так як сім'єю і просто закриваються. А батьки дитини, яка є агресором, як правило, теж часто можуть бути агресорами, і вони не визнають власної відповідальності, і починають там агресувати на всіх вчителів, на інших. Це ситуація, коли дитина жертва булінгу, або сама є булером, там, як правило, в сім'ях не все ОК, і це серйозно. Такі пласти

відкриваються, що часто люди просто хочуть це зачіпати, краще закривають очі, просто ховають голову в пісок, аніж займаються ситуацією. І дійсно класний керівник, директор, психолог якими б вони прекрасними не були, вони без допомоги батьків, без допомоги комплексної, підтримки всіх учасників процесу, не можуть впливати на ситуацію.

- А чи часто школи мають свої власні розробки програм протидії булінгу?

- Я знаю, що такі випадки, є але ж таки це не масова практика, не системна... Може бути така історія, типу, як ну в нас ніби є... так, для «галочки». Але воно не діє. Але, знову ж таки, є школа, де я зараз боюся помилитися, номер школи... яка дійсно активно працює. Дуже багато цьому часу присвячує, і колектив освічують, і зовнішні тренінги замовляють, і самі працюють над цим... є хороші випадки, коли дійсно намагаються зробити школу і комфортною, зручною для всіх, і вільною від булінгу, але мені здається що це такі випадки більше одиничні.

- Так, судячи з тих програм протидії булінгу, які є у вільному доступі, це більше "для галочки"... А ось питання до Вас глибше як до фахівчині - питання про співвідношення і Вашу оцінку цього співвідношення боротьби за популярність та булінгу. Власне, це пряма залежність?

- Я не можу сказати, що це пряма залежність. Можливо, є якісь кореляційні залежності певні, але я не впевнена в цьому. Тому що, по-перше, боротьба за популярність - це не завжди про булінг, хоча може бути... Адже ми є свідками того, що коли б'ють когось, то знімають це на відео, і це, типу класно. Ну, скажімо так, що завжди є конкурентні аспекти в колективі, і завжди вони є, коли, скажімо, два лідера зібралися, і один з іншим суперничають. Але коли є два таких рівноправних суперника, наприклад, якщо кажемо про класичну боротьбу за більшу популярність в класі, наприклад, то це рівноправність. Між ними може бути конфлікт, між ними можуть бути ситуації, але якщо сторони рівноправні та рівносильні, коли ті мають своїх прихильників, ці мають своїх прихильників, -

то це не булінг. Це все-таки груповий конфлікт на темі лідерства, домінування, хто більше, там, домінатор. То це вже не про булінг, і я думаю, що все-таки боротьба за популярність... Да, діти в це граються, не всі, не всім це потрібнодесь, то теж має внутрішню причину як компенсаторику почуття власної неповноцінності, данина моді, погоні за лайками і так далі. Але мені здається, що основа булінгу - це все-таки низька толерантність суспільства до насильства і високий рівень насильства в сім'ях і в соціумі в цілому. Іноді сім'я навіть може бути хорошою, умовно кажучи. Дитину не б'ють, на неї навіть голос не підвищують, дитина має, все що потрібно... але батьки або між собою погано ладнають, або якось там постійно втомлена мама чи постійно роздратований тато. Тобто насильство народжується ще до того, як народилась дитина... І дитина вже просто приходиться у ситуацію хронічного булінгу або того, що його породжує. Тому я би не ставила так чіткої кореляції чистих паралелей між бажанням бути популярним і явищем булінгу.

- Але, можливо, до вас приходили булери, які були дійсно популярними? було таке?

- До мене особисто ні, тому що до мене в основному приходять жертви булінгу. Булери, мабуть, впевнені, що в них все гаразд.

- Просто, можливо, є відмінність між популярністю як визнанням впливу, помітністю у групі та реальними її симпатіями, які булери хочуть отримати?

- Так, звичайно. Але я б сказала, що, ну це знов-таки симпатія... це боротьба за те, щоб бути популярним, це більше поверхневе. Та все рівно під цим залежить щось чи глибше і щось не те, щоб вплив отримати... Ну, дійсно, є люди... Ви знаєте, Ви розумієте що дехто народжується вже з цією домінацією, лідерством за типом темпераменту, характеру так точно. Де б вона не з'явилася, вона всюди або лідер або там сірий кардинал або ще щось (сміх). Може бути, але така людина не обов'язково булер. Вона може просто за рахунок якихось правильних підходів до групи здобути цю популярність, а не тому, що вона...

Інколи так, це є, але там більше пов'язано з почуттям... дійсно, з компенсацією власної неповноцінності.

- А загалом чи часто однокласники як група підтримують цькування, стимулюють його, можливо?

- Я не маю своїх даних, тут я скажу такі загальні дані, що десь приблизно 60% учнів за цією статистикою, якою я володію, так, здається на 2017-2018 рік... Словом, я Вам скажу, а Ви там вже як треба буде то перевірите. Десь приблизно 60% учнів так чи інакше є свідками булінгу, тобто в процесі були задіяні не лише булери і жертви, але і свідки. І саме, як то кажуть, з мовчазної згоди свідків зокрема і відбувається процес булінгу. І діти часто не знають, як реагувати в такому випадку. Ну, вони не хочуть як би захищати, напевно, ображеного не всім стає сміливості, мужності там якоїсь, індивідуальності, власного стержня. Завжди зручніше буде або нейтралітету дотримуватись, або примикати до більш сильної сторони, що є складовою нашої природи, напевно. Але діти правда часто просто не знають, як правильно себе поводити, вони не навчені цьому. І це теж велика робота має бути проведена не лише з жертвами, і але і зі свідками, з усім класом - що коли ви бачите такі випадки, ви маєте так і так реагувати на це. Можливо, якби була якась теж відповідь... Я не знаю, можливо, така відповідальність є на те, я точно цього закону достеменно не вивчала, але, наприклад, якщо ми говоримо про школу, то за це, щоб повідомити про випадки булінгу, відповідають адміністрація - від людини, яка працює в гардеробі, працюють у столових, зрозуміло вчителі фізкультури і трудового навчання... Тому що часто булінг відбувається саме тоді, коли немає цього вчительського нагляду... або не тоді, коли люди можуть побачити, що таке сталося... Тому, і напевно я не знаю, юридично навряд чи діти несуть таку відповідальність, якби доносити, що за вашої мовчазної згоди чиниться це насильство... Я не знаю, чи змінило це ситуацію докорінно, але принаймні повідомлень про випадки булінгу хай навіть анонімних, можливо, стало більше.

- Зрозуміло. Я хотів би уточнити, чи Ви стикалися з таким, щоб саме масова взаємодія відбувалася - так, щоб майже ціла група на одну жертву? Буває таке, що вони підтримують після того, як хтось ініціював, тобто всі решта підтягуються? Чи як саме це відбувається?

- Наприклад, якщо беремо клас, де 30 учнів, і є, як то кажуть, цап відбувайло... Наша природа так влаштована, що в будь-якому колективі може бути цап-відбувайло, в тій чи іншій формі, так чи інакше. Це процеси групової динаміки, соціального моменту, що завжди хтось там буде лідер, хтось цап-відбувайло, хтось - "сірий кардинал", а хтось буде сірою масою... Таке є в групі. Але, якщо вибрали цапа-відбувайла з тих чи інших причин, - дитину, яку в основному булять... І то, я не можу сказати, що прямо всі, весь клас її булять. Швидше за все, цькують один чи двоє, так відверто цькують, чи, може, п'ятеро. Всі решта - просто ніяк не реагують, або просто не ставлять себе в опозицію до цього, тому що сила - там. Тобто швидше за все решта підтягується за лідером і просто якби так спокійно підтримують мовчки, і не обов'язково діями. Не кожна дитина має цю потребу - проявляти свою агресію жорстокістю у відкритому вигляді.

- Я зрозумів. А от ми вже вели мову про відносини в сім'ї, так як вони впливають? Склад впливає? Тобто повна/неповна сім'я так, хто з батьків залишився з дитиною?

- Статистика показує, що є така незначна, але все ж таки закономірність... Так, що все-таки більше булінгу піддаються діти з неповних сімей, де одна мама виховує, як правило... Але ми не будемо казати про фактор "мама / тато", просто - неповна сім'я. А також, коли сім'я має такий достатньо низький рівень доходів, тобто, з тих прошарків - булінгу більше. Однак там різниця 5-10%. Тобто це не є такий домінуючий показник: що якщо дитина з неповної сім'ї, то обов'язково вона стане жертвою булінгу або там агресором. Або ось ще, якщо рівень доходу сім'ї нижче, то обов'язково [дитину] будуть буляти. Зустрічаються випадки булінгу і стосовно дітей середньої забезпеченості, з дуже багатих, так само

цькують дітей і з повних сімей, де і мама і тато, і ніби все нормально, на поверхні принаймні. Тут більше, я б сказала, має значення не наявність чи відсутність когось з батьків, а стосунки батьків, а рівень стосунків, рівень довіри, любові, поваги, прийняття. Мені здається, цей фактор - він більше, ніж наявність когось з батьків чи відсутність...

- А чи часто бувало у вашій практиці таке, що діти не одразу або з дуже значними пересторогами розповідали батькам про те, що їх цькують, тобто боялися втратити обличчя перед батьками?

- Так, напевно, не стільки втратити обличчя, а скільки розчарувати батьків, засмутити тата, розчарувати маму, в яких і так багато проблем, то чого ще ділитися з ними своїми проблемами. Ну це свідчить про те що, напевно, у батьків великий рівень тривоги і не дуже високий рівень довіри одне до одного. І дитина намагається... Багато дійсно з тих дітей, що до мене приходили, вони не можуть напругу поговорити з мамою чи татом про те, що їм погано було, що вони мали досвід булінгу. Або просто щоб не засмучувати, або щоб не було конфлікту. Навіть деякі приходять і кажуть: "А я не хочу розповідати, тому що я знаю, що батьки не на моїй стороні - колись там десь мене образили на вулиці старші діти, а тато стояв і сміявся наді мною, що я така слабка". Однією з причин, що булінг процвітає в нашому суспільстві, є те, що батьки не завжди готові почути від своєї дитини якісь такі речі, і не завжди готові стати саме на сторону дитини своєї. Насправді винити жертву булінгу в тому, що вона є жертвою булінгу - не найкраща ідея для того, щоб запобігти булінгу. Найкраще, як ти там не було у дітей, їх потрібно підтримувати.

- Але ж ті хто, воліють не звертатися до батьків, вони ж так само не звертаються до шкільних психологів? Це через те, що не в кожній школі психологи є, чи це питання довіри в дітей?

- Я не знаю, чи це так є насправді, але серед дітей може бути таке переконання, що психолог розповість батькам... Більше того, будь-яке звернення

до психолога має відбуватися тільки з дозволу батьків. У будь-якому випадку психолог має повідомити певним чином батьками... Я не хочу, але в цілому я не можу не йти працювати з батьками, бо щось пішло неправильно і я несучу відповідальність. Тому рівень довіри знижений. І діти мені переказують, що ставлення до психолога таке, що він, мовляв, не хоче зрозуміти мене, а одразу дає настанови. За словами дітей, це не зовсім консультативна чи психотерапевтична робота, а більше таке, як навчання там чи дресирування чи щось таке. А тому, мені здається що, це комплексна проблема, але напевно є і кращі випадки. Я, наприклад, знаю що деяким класним керівникам, і в мене була репетиторка мого сина з математики, Наталія Іллівна, вона прекрасний педагог, всі про це кажуть, і вона мала таку практику - вона вічно з класом і в театр їздила, і класні години проводила, і запрошувала щасливі сім'ї, і психологів... І її учні - а це були учні 10-11 класу, тобто діти, в яких і дорослі проблеми могли виникати, вони їй довіряли більше, ніж мамі з татом. І вони все їй розповідали... Отже, є, буває, що класні керівники користуються таким рівнем довіри вищим, ніж батьки.

- Ми вже наближаємося до завершення нашого інтерв'ю. Справа в тому, що є певні індивідуальні риси та характеристики особистісні, які напряму залежать від прийнятих цінностей у національних культурах. І от, скажімо, до Вас звертаються приватні особи, діти з проблемами, і цікаво дізнатися, що стає приводом для інтенсифікації агресором "інакшості", яка "заслуговує" на цькування? Тобто, це расова або етнічна приналежність, сексуальна орієнтація, може, фізіологічні якісь риси, психологічні аспекти... Що з таких значущих і можливих індивідуальних рис найчастіше стає спусковим гачком для того, щоб жертва власне стала жертвою?

- Я скажу спочатку зі свого досвіду, а потім наведу фактори, які я знаю зі статистики та із досвіду своїх колег, які теж займаються цим питанням. З мого досвіду, це наприклад, діти-відмінники, до них рівень уваги завищений, бо в деяких класах це вважається поганим тоном, - гарно вчитися. Є певна підвищена

увага з боку вчителів, можливо, когось ставлять за приклад - людина не хоче, щоб її ставили, але її ставлять за приклад перед класом. І це визначає до неї агресію, автоматично переводиться агресія, мовляв, чого ти вивчив? або ми тут всі зриваємо уроки, а ти залишаєшся на уроці. Або чому всі не вивчили, а ти вивчив - ти спеціально вивчив, щоб наш принижували, а ти випендрюєшся, виділяєшся... Але насправді це не завжди так, і часто просто діти не мають таку ідею, що в школі можна ще просто вчитися. І це стає, до речі, приводом для булінгу. Це мої кейси. Далі, скажімо так, нестандартна зовнішність дитини, тобто в принципі зовнішньо стандартна, але підлітки часто починають пробувати якісь образи - ельфів, не знаю, там фарбувати волосся в білий колір, якимось одягатися, багато біжутерії... Бувають такі приклади. Та навіть не самі підлітки, підлітки в принципі сприймають це як "Вау, Круто! Прикольно!", якимось так. Але часто теж буває, що вчителі наголошують на тому, що "ти поводиш себе, як якась розцяцькована б***ь". І всі діти починають сміятися, і знову ж таки увага, підсилена дорослими до такого образу, і проаналізована дорослими як невідповідний образ, або якийсь такий що заслуговує на цькування, і починається такий спуск колективної агресії у бік цієї людини. Також з моєї практики, також це діти, які мають певні вади поведінки, ну, можливо або в них є певні акцентуації, наприклад вони, глибокі інтроверти, просто не тому що в них там щось не так з психікою, а вони просто спокійні дуже діти, які просто сидять, і в них немає великої потреби проявлятися чи спілкуватися. Для них, взагалі для таких дітей, атмосфера класу достатньо стресова і може бути дуже несприятливою для їхнього морального та фізіологічного стану... Ну, просто тому, що все-таки екстравертів, або холериків більше, а глибоких інтровертів завжди менше, і в таких колективах вони можуть (для однокласників) виглядати як не від світу цього. Тобто дитина в принципі норм, так як би нічого такого, вчиться непогано і вона не є такою прямо комунікабельною. Ну, трішки себе по-іншому проявляє, і це вже теж привід для "інакшості" і може викликати булінг. Може викликати булінг також певні, я вже сказала, що це просто типові речі... А є діти аутичного профілю, в тій чи іншій мірі вираженого, якщо правильно не

побудована робота вчителя... ну, тобто там може бути навіть не про інклюзію йти мова. Може просто дитина, маючи так званий високоорганізований аутизм або вона трішки дивна - так просто дивакувато виглядає в очах інших дітей, в неї свій спосіб мислення, свій спосіб бачення світу, але й одразу "ти там такий-сякий" починається. Іноді ще десь вчителі підтримують це. Ну, буває таке, що незважаючи на те що, дитина може мати діагностований розлад, але не настільки такий, що відрізняє дитину прям дуже від інших дітей, або там синдром... Але навіть розуміючи, що клінічно підтверджено, що в дитини є така історія, вчителі придираються до неї, примушують щось повторювати або що. Може бути, що в дитини на шкірі, наприклад, акне багато чи дитина носить окуляри з сильними лінзами, чи просто якщо дитина відрізняється в плані, наприклад, вона руда... Або вона дуже худа або, навпаки, повна - такі фізіологічні аспекти... Часто коли дитина має в принципі якісь проблеми, наприклад та сама підліткова депресія, дитина така депресивна, розумієте, має мінімум енергії, часто може плакати, це теж привід, щоб міг початися булінг. А стосовно расової приналежності, наприклад, у мене була дівчинка, з китайської родини, прекрасно спілкується всіма мовами - і китайською, і українською, російською, англійською і дівчинка супер, гарна, але монголоїдної раси. Ця дівчинка не скаржилася, що її постійно булять, але є жарти в її сторону, хоча вона успішна, достатньо забезпечена, але є такі неприємні речі. Це щодо моєї практики, і це в принципі збігається з тим, що спеціалісти говорять, що показує статистика. Що так, будь-яка просто інакшість може стати причиною... Наприклад, дитина, поголилась налісо, просто щоб поекспериментувати, - це може стати причиною. Може стати дійсно якась фізична вада, психологічна риса, расовий аспект. Але все-таки не лише це, не обов'язково, це може бути також і просто внутрішній якийсь аспект дитини. Тобто вона може абсолютно відповідати якимось нормам, нормо-типовим аспектом колективу, але навіть невпевненість в собі, "комплекс жертви", так яка принципі має всі зовнішні прояви успішної людини, але ця внутрішня забитість, невпевненість, вона теж енергетично навіть притягає те, що хочеться на цю людину скидати свій негатив. І дуже важливо, щоб дітей не забивали, не

виховували невпевненість в собі, сумніви в собі. І дуже часто в мене є молоді клієнти, які вже працюють, закінчили вузи, прекрасно справляються з усім, вони гарно виглядають, все чудово, але наскільки сильна ця невпевненість у собі, напевно, тому що сім'я в першу чергу... Я вважаю, що виховання в дітях адекватної самооцінки - це ж така хороша запорука тому, що відносно даної людини не будуть чинитися боулінг або навіть якщо він буде чинитися, в колективі класу чи на роботі, то людина зможе якось протистояти цьому, захистити себе і зрозуміти, що те, що відбувається, це не окей.

- Дякую за те, що присвятили час. Ми завершили наше інтерв'ю.

Інтерв'ю 2

- Ми почнемо власне з підходу до визначення булінгу, тому що його визначають по-різному. Законодавці роблять це по-своєму, дослідники по-своєму, а в безпосередньо учні та вчителі розуміють це на свій манер. Тому як би Ви визначили, як дослідниця, булінг?

- Ну, я не є дослідницею. Я просто працюю з дітьми, які страждають від булінгу, або які вчиняють булінг, або безпосередньо з їхніми батьками і вчителями, шкільними психологами, шкільними офіцерами поліції, які ідентифікують такі випадки. Загалом, якщо ми говоримо про булінг, то булінг - це цькування дитини іншою дитиною або групою дітей, яке може проявлятися відповідно в таких п'яти формах: психологічній, фізичній, економічній, сексуальній і за допомогою інформаційно-комунікативних технологій, тобто коли ми говоримо про кібербулінг. Звичайно, якщо ми апелюємо до українського законодавства, ми без цього не можемо ніяким чином, тому що якщо ми говоримо просто про одиничний випадок якихось насильницьких дій в шкільному середовищі, згідно українського законодавства, ми не можемо це трактувати як булінг, як би сильно нам цього не хотілося і насправді дуже велика кількість батьків, які от якраз і дізнаються про те, що трапився якийсь насильницький випадок стосовно їхньої дитини з боку однокласника чи однолітків, старшокласників, відповідно вони одразу починають паніку що це є ситуацією булінгу, треба реагувати, і чому не можна подати заяву стосовно булінгу. Але ми маємо усвідомлювати, що згідно законодавства це є систематичним діянням, і якраз ця систематичність має обов'язково принципово прослідковуватися. Якщо це одиничний випадок, ми це зможемо трактувати як факт насильства стосовно дитини або, наприклад, якщо там це якась трапилася конфліктна ситуація, то, звичайно, як конфлікт але точно не як ситуацію булінгу.

- Дякую. Тобто батьки не дуже добре розпізнають булінг?

- На жаль. На жаль, це правда.

- А учні?

- Учні насправді орієнтуються значно краще, ніж батьки, тому що з учнями проводиться більше превентивної роботи стосовно протидії булінгу, як з боку школи, можливо це не відбувається так часто звичайно, як хотілось би, але тим не менше, якщо наприклад, ми беремо київські школи, то насправді в київських школах доволі активно, з тими школами, з якими співпрацюю, сама школа проводить превентивні заходи і також частенько залучають громадські організації, міжнародні організації, для того, аби провели превентивні івенти для дітей, тобто школи зачасту партнеряться з громадськими організаціями. Якщо говорити про заходи силами самої школи, то, звичайно це не ті якісні превентивні заходи, які, наприклад, проводяться в країнах Європи. Тобто чомусь так виходить, те що ми спостерігаємо: захід, який проводить школа, це 500 разів сказати, що таке булінг, які існують види булінгу, і звертайтеся до класного керівника та або повідомляйте батьків. А насправді діти і самі прекрасно усвідомлюють, що існує чотири, навіть п'ять видів булінгу, і в принципі кожного року, із року в рік, по три рази за рік, їм не треба це пояснювати. І тому як раз подача інформації, в яких формах це подається, на превеликий жаль, навіть в київських школах це не той формат, який був би цікавий для дітей. Але для батьків, наприклад, на противагу, в принципі взагалі майже нічого не проводиться. І батьки... зачасту вони самі шукають цю інформацію. Інколи десь там, наприклад, на батьківських зборах з ними можуть про це поговорити, але все одно це не виглядає як якийсь превентивний компонент. Це більше просто: ну, да, щоб ви знали, ми вас інформуємо. І насправді знаю, буквально, з якими школами співпрацюємо ми, - це одиничні школи, які запрошували нас, аби ми провели превентивні тренінги для батьків щодо протидії булінгу в дитячому середовищі, а також що робити (моя іде покрокова інструкція), якщо я ідентифікую, що моя дитина страждає від булінгу, або має дитина вчиняє булінг.

- Дякую. От ви кажете, що школи партнеряться. Окей. І ми припускаємо, що вчителі через багаторазове повторювання визначення булінгу, розуміють, що це. А от наскільки добре вони можуть його визначити у себе в класі?

- Ну, насправді мені здається, визначити вони можуть, а от відреагувати - це не завжди. Звичайно, мені здається, що вони можуть ідентифікувати, якщо або дитина сама підійде і скаже, що є така ситуація, я не знаю, систематично або не систематично, одноразово мене вдарив мій однокласник або хтось із старшого класу. Або в принципі класні керівники, які так чи інакше кожного дня бачать своїх учнів, банально там шкільні психологи, можливо, не у всіх школах так якісно працюють, але тим не менше, ми як раз з Києва отримуємо дуже багато звернень від шкільних психологів щодо методик роботи з дітьми, які постраждали від булінгу. Тому насправді в Києві картинка значно краща, але краща в плані ідентифікації. Але в той же самий час гірша в плані реагування на випадки, тому що досить часто школа не хоче щоби це впливало на їхній статус, на їхній імідж. І, мовляв, давайте спробуємо якось між собою вирішити це питання. А можливо, ваша дитина сама винна в тому, що така ситуація трапилася, і насправді там коли ми приходимо в школу проводити якісь превентивні заходи, і ми доволі часто це робимо, і коли запитуємо там в адміністрації або у вчителів, наскільки часто у вашій школі відбуваються випадки булінгу, і насправді - давайте будемо реалістами - немає жодної школи, де не було хоча б одного випадку булінгу, проте всі вчителі, кажуть: "ні, Ви що? в нас така класна школа! звичайно, в нас немає таких ситуацій, в нас дуже хороші діти, у нас педагоги - найкращі, заслужені вчителі України, тобто, такого просто не може бути. І коли ти приходиш в клас, і починаєш працювати з дітьми, абсолютно різних вікових категорій, і особливо коли ще вчителя немає, тобто, того хто, там буде контролювати, що буде розказувати дитина, то діти абсолютно розкриваються, і вони розказують про свої власні ситуації, з якими вони стикаються, і які підпадають під поняття боулінгу, ситуації своїх друзів із цієї школи, про однокласників, з яких вони, наприклад, знущаються, і ти розумієш, є

факти й ситуації булінгу. Але чому школа про це, скажемо так, не зізнається? Тобто насправді це не означає, що це якась там погана школа, якщо там трапилася така ситуація. Це буває абсолютно в кожній школі, тому що діти різні, і відповідно різні причини, чому діти вчиняють булінг і це завжди, що там проблема самій школі. Але це нормально, коли школа зізнається про те що, так, у нас є такі випадки, і ми з ними працюємо, або у нас є такі випадки, і ми не знаємо, як з ними працювати, нам треба допомога, ми хочемо цього навчитися, і хочемо це вирішити. Але з цим є проблема.

- Чи пов'яжете Ви це, що школа намагається приховати факти булінгу у себе, з тим, що за новим законом який діє з 2018 року, вони власне є останньою відповідальною стороною, яка нестиме адміністративну відповідальність.

- Так, абсолютно. Це не головна причина, але мені здається, що в принципі це одна із ключових причин, що школа просто закриває очі або там намагається якось тихенько мирненько врегулювати це питання, не залучаючи до цього, до вирішення цієї ситуації, інших суб'єктів. Ну, і плюс, ми знаємо про те що і директор навчального закладу може понести відповідальність, якщо він не повідомить про факт булінгу, який трапився. І звичайно, школа намагається зробити все можливе для того, аби цю відповідальність попередити, і на превеликий жаль, інколи школа нехтує навіть безпекою дитини просто для того, аби врятувати керівництво навчального закладу. Ну, і плюс, звичайно, імідж самого навчального закладу.

- А от з огляду зокрема на це, чи можна назвати закон ефективним? Власне, тому, що все починається з рівня держави і з загального поля, і от як воно відображається на рівні на рівні шкіл та груп підлітків?

- Ну, насправді, якби на сьогоднішній день ніхто так дуже адекватно не сприймає цей закон, ні діти, ні їхні батьки, які по ідеї теж мають нести відповідальність, якщо дитина не досягла певного віку. Для вчителів і для адміністрації навчального закладу це, звичайно, такий певний челлендж,

оскільки ти розумієш, що ти сам/сама можеш потрапити під адміністративну відповідальність. Звичайно, що законодавство не дуже досконале в цьому плані, але, тим не менш, я все одно хочу зробити такий величезний плюс в тому, що ми в принципі, хоча б якимось чином, почали відображати булінг в законодавстві, незважаючи на те, що це абсолютно не новітня проблема, тобто ця проблема вона була давним-давно. І на жаль, вона і буде постійно, тобто але, як мінімум, за допомогою цього законодавства ми вже розуміємо, що от в нас є прописане таке визначення, таке поняття, як булінг, у нас, ну, плюс-мінус є яка не яка відповідальність за це, є суб'єкти і є люди, які мають нести за це відповідальність, і держава зробила хоча би такий перший крок для того, аби дійсно показати, що це ця проблема є видимою. Тобто це не щось надумане це не щось принесене з Європи, це те, що в нас було, і є абсолютно кожного дня. Я думаю, що в принципі, якщо Міністерство освіти і науки і інші суб'єкти, які долучені як суб'єкти до цього закону, зможуть винести свої пропозиції, і ми зі свого боку так само готові долучатися до цього, ми вже виносили ряд пропозицій для не щодо зміни самого закону, але для покращення законодавства у цій сфері. Поки що, на жаль, це все залишалось як пропозиції, але ми сподіваємося, що такі певні здвиги все-таки будуть. Тому що, наприклад, моменти з вищими навчальними закладами в принципі ніяким чином не врегульовані, хоча й у вищих навчальних закладах (булінг) на жаль, теж є і, його доволі багато. Ми приймаємо відсотків 20 звернень від студентів, якраз тобто тих, кому вже є 18+, і вони розказують про випадки булінгу якраз як такого і з боку одногрупників і з боку викладачів навчального закладу, але виходить, що на законодавчому рівні це ніяким чином не врегульовано. Якщо ми візьмемо формати літніх таборів, де теж доволі часто відбуваються випадки булінгу, але по суті це ніяким чином не відображено в законодавстві, тому насправді, там в нас є дуже багато пропозицій по вдосконаленню цього законодавства, але знову ж таки, на сьогоднішній день це поки що залишається просто як пропозиції.

- А от саме групи школярів, як на вашу думку, як у них справи з толерантністю? власне, вона вихована і зацементована, чи все таки проблеми певні, з толерантністю, які простежуються в Україні загалом, відображаються вже і на дітях?

- Ну, насправді момент, який стосується толерантного ставлення одне до одного - це на сьогоднішній день все одно залишається дуже величезною проблемою. Ну от, наприклад, банально категорія, яка теж до нас доволі часто звертається, це ЛГБТ і ЛГБТ-підлітки, насправді, це якраз та група ризику, яка доволі часто потрапляє у ситуації, пов'язані з булінгом, ситуації пов'язані з насильством, і на сьогоднішній день, нібито хочеться, і особливо коли ми говоримо про київські школи, хочеться якихось таких прогресивних поглядів на те, що кожна людина може бути такою, якою вона хоче бути, може ідентифікувати себе так, як хоче, але все одно якісь такі справжні совковські моменти виховання залишаються, в тому числі і в наших дітях, коли це не сприймається, і насправді в нас, а до нас звертаються, крім постраждалих, і діти які, вчиняють булінг, і оцей величезний страх притягнення до відповідальності або що потім зі мною зроблять батьки, якщо їх притягнуть до відповідальності? Насправді, діти розказують про те, що основні такі причини, чому немає адекватного і толерантного відношення до іншої дитини, ну, банально, там тому, що тато говорить про те, що всіх геїв треба взагалі вивезти там кудись на безлюдний острів або порозстрілювати; і якщо такі погляди є в батьків, то відповідно такі погляди черпає і дитина, тому що немає в її оточенні на той момент інших дорослих, які б могли показати зовсім інші адекватні погляди. Ну, оце на жаль, проблема толерантного ставлення одне до одного, вона дуже сильно прослідковується, та саме ми прослідковуємо і на дітях, які мають іншу національність, або один із батьків має іншу національність і нібито здавалося, що це якісь ну, там не знаю, такі там 2000-і роки, коли там все якось не сприймалося, коли там були такі активні факти дискримінації, і дуже хочеться, щоб в прогресивній Україні такого не було, особливо серед молоді, але тим не

менш у такій ситуації вони теж спостерігається. Проте в той же самий момент хочу сказати що в принципі в багатьох київських школах є класні психологи, і от реально класні психологи, які починають від самого початку працювати з класами, працювати з дітьми якраз на виховання толерантного ставлення одне до одного, і розуміння того, що незважаючи на те, що ми всі можемо бути різними, і ми всі є різні, але це не означає, що хтось із нас гірший / кращий, тобто ми все одно, ми однакові діти, ми всі люди, і насправді це допомагає. І ми проводимо також заходи в школах, де є інклюзивні діти, і насправді дуже круто, коли спостерігаєш клас, де є адекватне відношення до таких дітей, коли вони абсолютно не відчують себе якимось не такими, як діти без інклюзії.

- Ви почали розповідати про залученість експертів із громадських організацій до шкіл, щоб вони працювали з дітьми і поліпшувати ситуацію. Це поширена практика?

- Ну, в нас, наприклад, там є школи з якими, ми вже працюємо більше 10 років, і це вже як такий наш, я не знаю, другий дім, де ми працюємо, і насправді ми самі вже знаємо, певні покоління дітей випустили, тримаємо з ними навіть зв'язок, вони вступають в наші фокус-групи при громадських організаціях, по розробці матеріалів, наприклад, для своїх однолітків, вони в нас потім залишаються проходити практику після того, як навчаються в університеті, і тому насправді, мені здається, що це загалом класна практика - залучати когось з-поза школи, якщо так можна сказати, і з недержавних структур, щоб показати що, якби насправді можна матеріал подавати зовсім по-іншому, не завжди наприклад, школа, вчителі, чи поліція, яка дотична до цієї школи, можуть проходити міжнародні тренінги або цікавитися досвідом європейських країн з протидії булінгу, і тому насправді, якщо це робити в комплексі, це, як на мене, завжди такий хороший позитивний результат.

- Тобто за умови співпраці офіційних структур, ювенальної поліції, департаменту освіти і громадських організацій простежується ефект, що дійсно в певних школах спадає цей рівень цькування, так?

- Звичайно, що не можна сказати, що там це можна повністю викоринити, але в певній взаємодії це можна мінімізувати.

- А от цікаве питання для мене, можливо, Ви стикалися з таким, що найближче до школи територіальне оточення зі своїми соціальними проблемами впливало на те, що булінг у школах власне походив з вулиці?

-Ну, я Вам, мабуть... не те, що не дискримінувала б райони, і загалом в цьому питанні я не та людина, яка би вам точно допомогла так якісно оцінити це, тому що ми просто маємо кілька, десь десятків шкіл, з якими ми постійно спілкуємося, по Києву, постійно співпрацюємо, і вони знаходяться в різних районах, але ми ніколи не відслідковували, наприклад, чи Троєщина, чи Борщагівка, наскільки там це активно розповсюджена ситуація булінгу, саме пов'язана просто з цим районом.

- Це ми розуміємо. Райони завеликі, тому я кажу радше про квартали.

- Є різні випадки, пов'язані з тим, наприклад, що десь дітям значно легше пронести наркотичні засоби в школу, це факт, в певних районах, але так щоб це впливало якось на ситуації булінгу, просто через те, що дитина не знаю там живе на Сирці... в цьому питанні я вам точно тут не підкажу.

- Тобто не було таких фактів що, наприклад, булер був залучений до молодіжних угруповань, незаконних або екстремістських чи щось таке?

- Ну, був один кейс, пов'язаний з гопніками... але я не хочу тут ставити якісь мітки, тому я, вибачте, не буду відповідати на це питання.

- Зрозуміло... Добре, дякую. А власне щодо того, як школи протидіють булінгу. Чи поширена практика серед них розробки власних програм з протидії, і чи вони дійсно ефективні?

- Тут знову питання, наскільки активно взагалі школа включається. В принципі їх превентивні компоненти і там якісь певні проекти, тому що ми, наприклад, співпрацюємо зі школами, які от прямо сказати, що вони мегаактивні,

це нічого не сказати, тому що вони там постійно вишукують якісь прикольні проекти від посольств, міжнародних організацій, де можна було б в тому числі підняти і питання протидії булінгу в їхній школі, насправді виграють реально дуже класні проекти. Але й просто школи, які запрошують нас раз на рік на "16 днів проти насильства", щоб ми розказали про те, як це погано, коли дитина страждає від булінгу, і що з цим робити. І зробили якісь а-ля "куточок протидії булінгу", де повісили плакат, до кого звернутися, наприклад, нашу гарячу лінію. І це максимально, що зробила сама школа. Тому тут теж багато чого залежить від мотивації. В нас, наприклад, є дуже класні школи, і запроваджують медіацію. Тобто це теж такий хороший момент, от як раз з попередження булінгу, коли ми вчимо дітей вирішувати конфлікти мирним шляхом, і коли ще можна от тільки в процесі суперечки вирішити все так, щоб це в подальшому не переросло в систематичне цькування. І доходить до того, що не тільки вчителі є медіаторами, але й самі діти є медіаторами. Медіатори-однолітки - насправді це теж такі класні моменти, коли школа активно включається, коли вона розуміє, що для них це важливо, ми готові впроваджувати і підтримувати такий ресурс. Але ми знаємо, для чого ми це робимо, ми це робимо для того, аби в подальшому там дитина, яка приходить в нашу школу, могла почуватися у безпеці. І є просто школи, яким от треба щось провести. Тобто мотивації 0, ентузіазму 0 і відповідно системності...

-Зрозуміло. Як співвідноситься булінг із боротьбою за популярність серед однолітків?

-Ну, насправді якби й є моменти, коли діти хочуть теж якимось чином підвищити свій рівень, статус в колективі і часто, наприклад, вони приймають ту сторону, яка булить просто через те, що там є теж певні статусні діти або просто через те що я не хочу потрапити в таку ситуацію, щоб бурили мене, тому мені простіше підтримувати тих, хто булить, тому що вони фізично, морально є значно сильнішими, ніж я, і морально вони мене подавлять і я не зможу протидіяти. І так само є, наприклад, класи, де навпаки, діти такі от творчі і такі

от справді дуже успішні, і вони починають давити тих, хто не дотягує до їхнього статусу, і до їхнього рівня. Це на жаль, теж спостерігається, і в мене є знайомі вчителі, які працюють в елітних школах міста Києва, і вони, на жаль, якраз говорить про те, що доволі часто під роздачу потрапляють навіть не тільки діти а й вчителі в тому числі коли ти не дотягуєш до рівня дітей у фінансовому плані, і це є підставою того, що діти починають булити вчителя.

- Цікаво. Чи траплялися випадки, коли під час залучення до булінгу група активно починала опиратися і ефективно зупиняла або принаймні редукувала насильство?

- Ну загалом, якщо є хороша така робота в комплексі шкільного психолога, класного керівника, батьків і бажання самих дітей, то звичайно неодноразово і в моїй практиці, зустрічалися такі випадки, коли реально в комплексі, через певний час, коли з дітьми, з класом постійно працювали, відповідно ситуація булінгу припинялася. Але це не настільки часті випадки, як хотілось би. В переважній більшості багато хто обирає варіантами переведення дитини до іншого класу, переведення дитини до іншої школи. Або ж, навпаки, «потерпи, вступиш десь після 9-го класу». І насправді цей останній варіант особливо батьками обирається найчастіше.

- До батьків давайте перейдемо. Ми вже говорили про виховання нетолерантності. Які ще фактори можуть походити з сім'ї, з якими Ви стикалися? Можливо, склад сім'ї має значення?

- Це може бути одним із факторів, але знову ж таки це не означає, що діти, які живуть в неповних сім'ях, стовідсотково стають булерами. Досить часто ситуація булінгу якраз відбувається в сім'ях, в яких є і тато і мама, і такою величезною причиною, чому дитина може вчиняти булінг, це що спостерігаємо ми, це якраз є причина домашнього насильства, коли батьки вчиняють насильство стосовно дитини. Дитини просто не може їм відповісти, і виплеснути емоції на них або не знає, яким чином ці емоції використовувати безпечно і тому

через оцю злість, певну образу, біль на батьків вона починає шукати того, кому вона все це може передати. І досить часто це якраз є або тварини, коти і собаки, яких можна побити, або відповідно діти, тобто однолітки, або менші інколи навіть старші... Тому що ми спостерігаємо, є якраз домашнє насильство, на превеликий жаль, це є одна із таких ключових причин, чому дитина вчиняє булінг.

- А от щодо питання довіри між батьками та дитиною, яка стає жертвою... Чи часто діти уникають розповідати батькам про те, що їх цькують?

- Ну насправді, так, ми доволі часто працюємо якраз з дітками, які не наважуються комусь про це розказати, і особливо це прослідковується, коли вони намагалися хоча б один раз поговорити з мамою або з татом, але батьки не зробили відповідної реакції на заяву дитини і або проігнорували або просто обезцінили те, про що сказала дитина, сказали що, потерпи, ой, давай не будемо піднімати шум, ти вже там можеш сам розібратися, він тебе б'є, то й ти дай йому в морду... ну якби через те, що по суті, дитина звернулася за підтримкою та допомогою до батьків, а вони не дали те, що очікувала дитина, і дитина просто починає замикатися в собі, вона розуміє що якщо найближчі люди її не підтримали і не допомогли, то навряд чи буде інший, хто міг би підтримати, і тому дитина просто нікому про це не розказує. Може підходити до вчителів, але вчителі теж, на жаль, можуть не реагувати або сказати, що я розберуся, а в результаті все одно не розібратися. Шкільний психолог, він ніби є, але все одно немає цієї культури, що поки що такої стовідсоткової, на сьогоднішній день звертатися до шкільного психолога, і діти не завжди розуміють що сказати, як сказати дуже переживають, що це там певне клеймо - не розібратися самотійно у своїх проблемах, а одразу бігти просити допомоги дорослих, що потім це просто стане таким ще одним фактором, через що будуть знущатися і булити далі.

- А які характерні риси відносин між ними?

- Між батьками і дітьми, які вчиняють насильство?

- Так-так, тобто можливо це гіперобмеження або гіперопіка?

- Ну дивіться, тут якби кожна ситуація індивідуальна, звичайно що якщо дитина, яка страждає від домашнього насильства, вона виплескує в школі, а потім школа передзвонить і скаже, що ми будемо притягувати вас до відповідальності за те, що ваша дитина вчинила насильство. І ця дитина ще більше потерпатиме від насильства з боку батьків, тому що батькам не потрібні ці проблеми. Що стосуються гіперопіки, я би прямо не назвала це гіперопікою, звичайно, що там дуже велика частина батьків намагається зробити все можливе, щоб їхню дитину не притягнули до відповідальності. Звичайно, що вони будуть робити все можливе, звинувачувати кого завгодно, аби тільки не свою дитину. Тому що ніхто не хоче і нести відповідальність за такі діяння і на жаль, батьки навіть не розуміють, що в переважній більшості причина того, що відбувається й безпосередньо в них самих, їхніх стосунках з дітьми.

- Дякую. І власне переходимо до останнього блоку питань. Будь ласка, розкажіть про індивідуальні характеристики, які так чи інакше соціально замовлені або соціально важливі, через які булер може виправдовувати свою агресію до інших. А також про гендерні закономірності, якщо помічали...

- Ну знову ж таки, кожна ситуація індивідуальна. Від булінгу може потерпати кожний і стати булером, по суті, теж може велика частина дітей. Ми прослідковуємо, що такі доволі жорстокі випадки булінгу якраз відбуваються в ситуації дівчаток по відношенню до дівчаток. Доволі часто це переходить в ситуації кібербулінгу, інколи це тягання за волосся, дуже жорстоке, коли побиття в туалетах, і навіть доходило до того, що мало не голову дитини, дівчинки, запихали в унітаз... Ну, тому насправді, прослідковуємо, що прямо так із тих кейсів, про які знаємо ми, або які повідомляють нам, дуже жорстокі кейси, коли дівчатка булять дівчаток. Але, знову ж таки, і кожна ситуація індивідуальна. Є випадки, коли і хлопчики доволі жорстоко булять, є випадки, коли це

колективно, і хлопчики і дівчатка проти, наприклад, якоїсь дівчинки, або проти якогось хлопчика. І тому насправді ми працювали з абсолютно різними комплексними випадками.

- А природні риси? Або інтроверт/екстраверт?

- Дивіться, ми не працюємо з дітьми очно, ну тобто ми проводимо, наприклад, якесь навчання, але в нас немає конкретних психологічних характеристик кожної дитини, в телефонному режимі ми також працюємо з цією дитинкою, яка до нас звернулася, ми не знаємо глибинного психологічного портрету, психологічного аналізу. Тому тут я вам не можу підказати про екстравертів, інтровертів, на жаль.

- Дякую за цікаве інтерв'ю. Ми з Вами обговорили всі питання, Ви дуже нам допомогли.

- Дякую і Вам дуже.

Інтерв'ю 3

- Пропоную почати з того, як Ви як експертка визначаєте булінг, тому що існує багато підходів, які різняться між собою...

- Булінг, коли є взаємодія між двома людьми, один з яких знущається над іншим, іншими, двома або більше людьми, коли група осіб знущається над якоюсь людиною або групою осіб. Коротше, індивідуальна і групова дія...

- І регулярна?

- Ну, я не впевнена, що це основна характеристика... але так, зазвичай це регулярно.

- Чи легко розпізнавати булінг учням?

- Так, легко, особливо зараз багато учнів знає, що це таке і як це виглядає. Вони не знають, що з цим робити і куди звертатись по допомогу, якщо треба, але розпізнають вони його добре... Якщо ми будемо порівнювати учнів і вчителів, то учні з них краще розпізнають, а вчителі... залежить від особистості. Так якщо ми будемо говорити про явища історичної давнини, вчителі не користувалися цим словом, але ці явища все одно існували, звісно, в учбових закладах. Їх розпізнавали або ні, як хотіли, так само, мені здається, і зараз відбувається.

-Очікувано. А батьки?

-Мені здається, це дуже залежить від конкретних батьків. Часто не бачать, якщо це відбувається з їхньою дитиною, або коли їхні діти когось булять. Вони ніби остання ланка в цьому трикутнику. І далі, коли вже це впливає на поверхню, з якихось причин вони теж можуть ігнорувати це явище.

-А чи є визначена різниця між конфліктом або непорозумінням і от саме цькуванням?

- Так. У конфлікті обидві сторони мають свій інтерес, і його відстоюють, а в цькуванні і знущанні інтерес в тому, щоб принизити іншу сторону.

- Тобто це одна сторона нав'язує свою волю, свої інтереси іншій? І тоді інтереси другої сторони не розглядаються?

- Ну так, це може бути, але в неї більше влади це нав'язувати. Я би сказала, конфлікт - це неспівпадіння інтересів, а знущення - це конкретна мета однієї сторони отримати задоволення від приниження іншої.

- Дякую, продовжимо нашу розмову. В нас вже третій рік діє новий закон про протидію булінгу. Можливо, Ви стикалися з булінгом до його впровадження і після? І якщо так, то чи ефективним виявився закон?

- Я працювала в школі три роки шкільним психологом, вже там якийсь час назад, задовго до цього закону. Я думаю, цей закон не виконує цієї мети, яка прописана в законі, що ми це зупинимо чи знайдемо шляхи, як це вирішувати, але принаймні він легалізує те, що ця поведінка існує і, можливо, більше людей задумуються, що так не можна. Тобто таким чином мені здається що він корисний.

- Ну так, не можна не погодитись. В Україні є певні проблеми з толерантністю... от як вам доводилося стикатися, чи мають діти проблеми з толерантністю?

- Так, є діти, в яких є проблеми з толерантністю, і це пов'язано з багатьма факторами та їхніми сім'ями і ще чимось, але на виході отримуємо наприклад клас, який наприклад, ненавидить гомосексуалістів. Якби я прийшла в клас і спитала там дітей про це, то я отримала б таку наприклад відповідь, яку я оцінила як проблеми з толерантністю. А коли б я вдома з ними працювала, і в нас заняття психології раз на тиждень... то, скоріш за все, я дізналася б, що це стереотипні уявлення, які вони готові змінити, якщо вони більше дізнаються про тему і про себе. Тобто я б це назвала, що це така просто захисна реакція. Ну типу, я кажу, як прийнято, наприклад, в нас в школі.

- Виходить, що прийняті в суспільстві виправдання для ненависті діти, не рефлексуючи, використовують для власне того, щоб отримати задоволення від цькування, наприклад?

- Да. Але я, мабуть, ще додала б, що цькування - це одна з форм прихованої агресії. і якщо порівнювати дітей і вчителів, то у вчителів набагато більш... нижча толерантність до всіх різноманітних проявів, які є. І діти ну ніби захищаються, я не знаю, коли вони діють у відповідь якісь нетолерантні висловлювання... Я все ж таки думаю, так. це супротив тому, що пропонують дорослі.

- Цікаво. Школи часто запрошують партнерів для допомоги у профілактиці і протидії булінгу різні офіційні і неофіційні організації. Скажіть, будь ласка, наскільки ефективно залучення ювенальної поліції?

- Наскільки мені довелося стикатися, це робить тільки гірше. Будь-який зовнішній вплив... Тому що спосіб, яким намагаються протидіяти булінгу - це теж булінг, просто з боку дорослих. наприклад, в школу скликається... я забула, як вона називається, комісія, куди входить поліція, хтось зі служби у справах неповнолітніх, батьки, вчителі... І викликають тих, хто там посварився, і говорять: ай-яй-яй, ти такий поганий хлопчик, ось зараз тобі жінка з поліції розповість, що якщо ти так будеш себе поводити, тебе посадять. Офігенно, взагалі! Так сильно допомогло! (сміх) Можливо, зараз є якісь більш адекватні способи протидії, ну, може тоді воно б спрацювало. Але я просто не бачила. Не стикалась.

- А якщо це не офіційні представники владних структур, а ось запрошені фахівці-психологи або представники громадських організацій, які... Які можуть принаймні інакше подавати інформацію, без зайвого моралізаторства.

- Я теж частина такого проекту, це наш Центр [...], і в нього є проект [...]. Ми намагаємося донести до дорослих ті знання, які отримали науковці, для того, щоб поліпшити їхню якість спілкування з дітьми. і власне, до дітей теж ми намагаємось показати, які знання... Ми проводили дослідження, і, звісно, булінг

це одна з тем, яка дуже хвилює підлітків, вчителів і батьків. Наш цей проект... - він зараз працює і взаємодіє зі школами в різних областях України, і намагаємось цю тему і більше дослідити, і профілактичні заходи проводити серед підлітків в школах. Ми сподіваємось, що це допоможе.

- Але відгуків не було поки, так?

- Ну, проєкт тільки почався, буквально йому місяць, тому просто рано казати про якісь відгуки. Потім будуть там звіти, доступні на сайті [Одного з київських університетів]. Взагалі, ви як соціолог повинні це зрозуміти, що поміряти ефективність цього важко. Але просто з особистого досвіду як б сказала, що якби тим людям, які прийшли до цієї школи, вдалось встановити з дітьми, учителями контакт, то вірогідність щодо них, які отримують наші знання, що вони будуть їх використовувати, значно вища. Тобто це дає більш широкий вибір способів поведінки і знання про те, що відбувається. Це може допомагати зупиняти булінг або не приймати у ньому участь, або не ігнорувати, коли хтось когось щимить.

-А що стосовно саме Києва, можливо ви простежували зв'язок між обстановкою у кварталах, найближчих до школи, наприклад, криміногенною ситуацією або економічним добробутом та рівнем булінгу в школі? Наприклад, розгул злочинності на найближчих до школи вулицях зумовлює те, що потім діти приносять це насилля до стін школи?

- З першої думки, я думаю, воно пов'язане. А потім, я думаю, ну в принципі, якщо в школі інша стратегія поведінки з учнями, то вони скоріше будуть як безпечне місце її відчувати. І не будуть так себе поводити. Я не пам'ятаю, що так було, коли я в школі працювала, і я не знаю, чи в нас є такі прямо кримінальні райони в Києві...

- А от Ви почали вести мову про те, що іноді школа може дуже ефективно протидіяти булінгу, що діти будуть сприймати її як безпечний простір. А от загалом, яка ефективність шкільних програм протидії булінгу?

- Я оптимістка, звісно, і мені хочеться, щоб вони були не для галочки, але в реальності, якщо є запит від міністерства, всі напишуть... щось. Якщо в школі буде ресурс щось нове впроваджувати, то, можливо, впровадять. Але чи насправді ці правила [програми] виконуються? - Оце велике питання.

- А от на вашу думку, чи співвідноситься булінг із боротьбою за популярність?

- Думаю, да. Може бути, одні діти відчують себе більш слабкими, і хочуть дружити з тими, хто сильний, хто може над кимось іншим знущатися. А інші діти можуть відчувати себе сильними, хотіти знущатись і дружити з тими, хто знущається, також. Я не думаю, що це взагалі про симпатію. Я думаю що це про страх і низьку самооцінку, чесно.

- Чи часто Вам зустрічалися випадки масового булінгу, коли багато учнів, група об'єднувалися проти якогось обраного "інакшого" і цькували його?

- Да.

- Наскільки часто траплялося?

- Досить часто.

- А навпаки?

- Рідше.

- А якою була мотивація таких груп, які протистояли насильству?

- Так, це неформальні об'єднання... Коли хтось хотів працювати або робити щось цікаве замість того, щоб займатися подібним. Але от я зараз згадую, щось таке було, але дуже смутно пам'ятаю.

- Я зрозумів. А як впливає на булінг сімейне середовище? Можливо, Ви бачите залежність між повною/неповною сім'єю та тим, що в таких сім'ях частіше виховуються агресори?

- Між повною і неповною... Я думаю, це не залежить від складу, тобто повна чи неповна, це залежить від типу стосунків у сім'ї. Від типу прив'язаності, якщо так можна сказати. Якщо в сім'ї використовують приховану агресію і жорстокі покарання як основний спосіб спілкування, то буде стопроцентний ризик, що дитина буде себе поводити так само по відношенню до інших людей. Висока вірогідність, що вона буде когось булити. І так само вірогідно, що дитина з цієї сім'ї потрапить до жертв, бо не зможе захищатися.

- Тобто немає якогось специфічного клімату, в якому б виховувалася саме жертва?

- Мабуть, це відсутність емоційної підтримки... Небезпечна прив'язаність... Це за Дж. Боулбі, він виділяв безпечну, небезпечну, уникаючу... Якщо в двох словах, людина емоційно чи фізично знаходиться [почувається] в небезпеці, тобто вона не може виражати свої думки і почуття через те, що їх або не приймають, або атакують, або знецінюють, або не чують - на це є багато причин, ну тобто це не те, що завжди батьки хочуть якоїсь шкоди своїй дитині. Іноді так трапляється.

- Трапляється через гіперопіку або через віддаленість?

- І те, і те. Тобто будь-який тип поведінки батьків, який не дає сформуватися емоційно безпечним стосункам. І тоді, якщо дитина в таких умовах живе, збільшується вірогідність того, що вона потрапить до зв'язки або жертв, або переслідувачів.

- А що стосується відносин довіри між тими, хто стає жертвами, та батьками. Наскільки часто вони воліють не розповідати батькам, близьким або навіть друзям про те, що їх цькують, що вони жертви?

- Досить часто. Близько 80%.

- Прикметна тенденція. Пропоную перейти до індивідуальних характеристик, які можуть провокувати цькування. Ну, ми вже з Вами зачіпали питаннями сексуальних, етнічних проблем...

- Тобто, за що цькують? Що кажуть при цьому, так?

- Так. Давайте почнемо з того, чи часто Ви стикалися з такою причиною булінгу, як приналежність до етнічних меншин?

-Здається, ні... мені здається, що та характеристика, за якою будуть цькувати дитину, не має особливого значення. Має значення, що в принципі та характеристика відрізняє цю дитину від інших. Тобто не важливо, в тебе рожеве волосся, а у всіх інших ні, а в іншому класі у всіх кольорове волосся, а в тебе - ні, ну, значить, тебе цькують за це. Тобто це про "інакшість". Коли знаходиться щось, що інші не приймають. Просто сексуальні питання, питання майнові або питання зовнішності - це перше, що спадає на думку, до цього легше причепитися.

- А от такі характеристики як екстравертизм/інтровертизм, наприклад... Якщо дитина за замкнута, можливо це є фактор, який провокує булінг, ні?

- Якщо говорити про те, що викликає агресивну реакцію, то більше за все підходить лише інша скрита агресія. Тобто я пройшла у клас, всім пом'яла щоденники, а потім мене булять. Так, я провокую. А якщо я просто прийшла з іншим кольором волосся, це не можна називати провокацією... Чи є фактором те, екстраверт чи інтроверт? За статистикою, частіше булять замкнених дітей, бо вони частіше не відбиваються. Але насправді - не знаю.

- Дякую, дуже слушно. А що стосується гендерної закономірності... Раніше, у 80-х вважалося, що хлопці більш схильні до фізичного насильства, дівчата схильні до непрямой агресії, до розпускання пліток. Але останнім часом зменшуються ці розбіжності у закономірностях. Яка Ваша думка з цього приводу?

- Якраз ми проводили останні дослідження. По них теж, хлопці більш схильні до фізичної взаємодії, дівчата до словесної. Але це не означає, що дівчата фізично не взаємодіють, просто, наприклад, у хлопців 60% фізичної 40% словесно, а в дівчат навпаки, наприклад 60% на 40%. Тобто різниця є, але невеличка різниця.

- Дякую за Ваш експертний погляд! Ми обговорили всі наші питання і можемо завершити.

Інтерв'ю 4

- Нині немає консенсусу з приводу дефініції булінгу. Законодавці підійшли до нього вельми специфічно, дослідники більш точно, але все ж не дуже одноставно. Як би Ви визначили булінг?

- Я б визначив його типово – це систематичне психологічне, фізичне, економічне або сексуальне насильство з боку особи чи групи, де є місце певній перевазі над жертвою. Ну і ще що булінг відбувається здебільшого в колективі.

- Дякую. А з огляду на Ваш досвід, чи легко школярі розпізнають булінг, коли стикаються з ним? Можливо, плутають з іншими явищами?

- Так, є певні проблеми з ідентифікацією. У більшості випадків булінг плутають із шкільними конфліктами, але це різні явища. Конфлікт – це симетрія, в ньому беруть участь дві сторони, які можуть впливати на розвиток подій. А булінг – це не звичайна сварка між дітьми, а асиметричні відносини, у яких влада та вплив є лише в однієї сторони – агресора. Агресор, в даному випадку, є колективним. В нього можуть бути свідки, як активні, так і пасивні. І одна з проблем у тому, що діти, які спостерігають цей процес, зазвичай мовчать, навіть якщо розуміють, що це погано. Така модель поведінки продиктована страхом йти проти сили ініціатора агресії та потенційно стати його наступною жертвою. Окрім дітей, причиною булінгу може бути й несвідома поведінка вчителя. Приміром, коли вчитель має нерівне відношення до учнів – хтось постійно ходить в улюбленцях, а хтось є завжди "крайнім". У такий спосіб він дає іншим дітям певний посил: ця дитина вчиняє погано, вона не така, як всі. Особливо це стосується молодшої школи, де у дітей ще не досить добре розвинуте критичне мислення і вони легше піддаються впливу, орієнтуються на слова та вчинки дорослих, у тому числі і вчителів. Упереджене ставлення вчителя до однієї дитини інші сприймають як сигнал до дії. Спрацьовує система, в якій є агресор і жертва. У більшості випадків ані діти, ані вчитель не розуміють, що вони є агресорами.

- А чи добре розпізнають булінг батьки?

- Та по-всякому. Частіше за все так, але багато хто теж плутає конфлікт та булінг.

- Зрозуміло. Йдемо далі. Чи можете назвати Закон «Про булінг» ефективним?

- Звичайно. Саме цей закон заклав головні інструменти профілактики і протидії цькуванню в навчальних закладах. Саме через нього у школах розпочали активну антибулінгову діяльність. Тепер більшість педагогів пройшли навчання з профілактики та протидії булінгу, серед учнів проводять різні тренінги та майстерки з ненасильницької комунікації, формування толерантності, емоційного інтелекту і так далі. Певні недоліки з формулюванням, звісно, є, але все одно його внесок значний.

- А на Вашу думку, наскільки проблема з рівнем толерантності в Україні переноситься на відносини між дітьми?

- Ви маєте на увазі... Ну так, якийсь зв'язок є, але я не вимірював конкретні залежності.

- А діти осмислюють причини для ненависті до «інакших», чи радше просто використовують легітимізовані суспільством підстави для насилля заради насилля?

- Мені здається, що так - діти, не замислюючись про причини до ненависті інакших, просто застосовують легітимізовані суспільством підстави для насильства.

- Добре. А наскільки ефективні у протидії булінгу в Києві органи правопорядку (ювенальна поліція) та департаменти освіти? І яка роль неформальної сторони – громадських організацій, яких запрошують школи?

- Тут важко виокремити ефективність чогось одного. На мою думку, варто комплексно підходити до вирішення цієї проблеми. Тобто, як робота ювенальної

поліції, так і громадських організацій у закладах освіти однаково важлива, і вона лише допоможе у протидії та профілактиці булінгу.

- Зрозуміло. Скажіть, чи помічали Ви зв'язок між соціальними проблемами на території довкола шкіл та булінгом. Ну, наприклад, коли залучені до вуличних банд підлітки переносили до школи насилля з вулиць, щось подібне.

- Ні, саме таких випадків не помічав.

- Гарзд. А от якою є роль шкільних психологів щодо протидії булінгу у київських школах? Тобто, чи ефективно їхнє втручання та коригування дитячої поведінки?

- Ну безумовно, що шкільний психолог відіграє важливу роль у протидії цькуванню. Саме психолог, вивчаючи атмосферу в дитячому колективі, може запобігти булінгу. Це він може надавати поради батькам і вчителям, як протидіяти насильству, проводить бесіди та тренінгові заняття з дітьми. Всі його дії спрямовані на боротьбу з цькуванням.

- Дякую. А чи можете сказати, наскільки масово київські школи вдаються до розробки власних програм протидії булінгу? Ну і чи часто їх реально реалізують?

- Із прийняттям закону київські школи принаймні намагаються розробляти антибулінгові програми. Але у деяких закладах ці програми реалізуються систематично, десь - лише на папері. Здебільшого спостерігається масова профілактика булінгу, коли школи активно беруть участь в антибулінгових флешмобах, тижнях проти насильства, долучаються до національних заходів, створюючи різні соціальні реклами, плакати і таке інше. Та і вчителі тепер частіше відразу повідомляють про випадки булінгу адміністрацію та батьків, бо за ігнорування їх можуть штрафувати.

- Це добре. Можливо, Ви простежували зв'язок булінгу з боротьбою за популярність у групі?

- Так, я думаю, що саме боротьба за популярність, за владу, за силу впливу на інших, власне, і є соціально-психологічним змістом цькування. При цьому діти взагалі не осмислюють владно-підвладні стосунки як окрему сторону життя, а просто щось таке відчують і діють слідуючи цим відчуттям. Для них ці стосунки є дуже значущими, бо діти приймають рішення і потім діють у відповідності до закономірностей влади.

- Я зрозумів. Як Ви вважаєте, наскільки масовими є випадки групового цькування, коли переважна більшість групи знущається над однією жертвою?

- Десь 50 на 50.

- Ага. А чи часто зустрічалось протилежне – група колективно припиняла булінг стосовно її членів?

- Таких випадків не знаю. На великий жаль.

- Справді, прикро. А помічали Ви залежність між складом сім'ї та тим, що в ній виховується булер чи жертва? І взагалі, як відносини у сім'ї впливають на булінг?

- Безперечно, на булінг впливають відносини у сім'ї. І проблеми сімейного характеру часто викликають у дітей схильність, бажання над кимось познуватися. Найчастіше це домашнє насильство. Саме ця модель родинного життя може породити у дитини бажання цькувати.

- Дуже дякую. А які індивідуальні ознаки дитини найчастіше перетворюють її на жертву в очах булера?

- Одним із найпопулярніших приводів для цькування в київських школах є сексуальна орієнтація. За нею, лиш потім, расова чи етнічна приналежність.

- А Ви згодні з тим, що замкнутах у собі дітей цькують частіше?

- Ні, не згоден. Хоча появу замкнутості відносять до ознак булінгу. Я вважаю, що все залежить від характеру конкретної дитини, і тут важко

визначити. Я б сказав, що замкнута у собі дитина так само легко може стати булером, як і жертвою, тому б не виділяв цю характеристику як якусь особливу.

- Цікаво, дякую. І останнє на сьогодні питання - чи існують певні статеві закономірності у розрізі булінгу? Наприклад, хлопці частіше обирають фізичне насилля, дівчата – психологічне абощо?

- Щодо статевих закономірностей... Здебільшого так, на жаль, і відбувається, як Ви описали.

- Дуже дякую! Дякую, що присвятили цьому інтерв'ю свій час, я певен, що ми сьогодні виявили важливі деталі та загалом плідно поспілкувалися. До побачення, гарного дня!

Інтерв'ю 5

- Пропоную почати з визначення булінгу, оскільки нині є багато різних підходів до цієї дефініції. Законодавці підійшли до неї доволі своєрідно, дослідники були більш точними, але серед них немає чіткої однаковості. Як би Ви визначили булінг?

- Цілком погоджуюся з Вами в тому, що законодавці підійшли.. скажімо так, я не зовсім зрозумів вікові рамки, які були запроваджені, тому що я вважаю, що цькування існує незалежно від того, чи є людина здобувачем освіти. Мені здається, що вони пішли шляхом поділити булінг на... ну якщо, умовно кажучи, Вас цькують у навчальному закладі до 18 років - то це булінг, а якщо пізніше, то вони вирішили для цього виділити ще один законопроект... Але я зараз не згадаю, яким словом вони його охрестили. В минулому скликанні, якщо Ви подивитесь, там був внесений законопроект - якраз в кінці скликання - і він саме стосувався цькування у трудових колективах, і вони намагалися якось це регулювати. Щодо моєї позиції, як на мене, то, можливо, з юридичної точки зору вони знайшли найефективніший шлях, а ми, звичайно, будемо розглядати з точки зору професійного підходу. Як на мене, то булінг - це насамперед системне застосування насилля однією особою або групою осіб по відношенню до іншої особи або групи осіб. Ключове слово "системне". От я останнім часом часто даю коментарі з цього приводу, і мені кажуть: хтось побився, це цькування. Яке цькування? Вони просто побилися! Немає підтвердження, що побиття мало системний характер, тобто що воно мало повторюваний характер і що воно застосовувалося регулярно. Тобто я не вважаю, що фізичне насилля саме по собі є цькуванням. Я не вважаю, що психологічне насилля саме по собі це цькування. Цькуванням є застосування саме системного насилля, і як правило застосування системного насилля в межах однієї групи. Тобто я не вважаю, що коли людина десь на вулиці починає на вас "наїжджати", а потім вона десь знову випадково з вами зустрілася і знову "наїхала", але ви не знайомі особисто, то це цькування. Цькування може походити від людини, яка вам знайома, входить у ваш колектив,

ви знаєте, як її звати (ну чи там її «поганяло»), і ця людина знає вас. Тобто ви обидва вважаєте, що входите до одного колективу. Як на мене, це оптимальний варіант. Законодавці ж, мабуть, виходили зі своїх якихось раціональних ідей, тому що... Знаєте, щоб прийняти закон, необхідно, щоб він пройшов певні фільтри свідомості. Ну і таким чином зацентували увагу саме на дітях. Мені здається, що цей акцент зіграв позитивну роль, тому що все те, що стосується дітей, у нас як правило проходить у Верховній Раді «на ура». Типу, «а давайте захистимо дітей!» І байдуже, як буде реалізовуватися цей законопроект, що там буде далі - головне прийняти.

- Можливо, так і було. А з огляду на Ваш досвід, чи легко школярі розпізнають саме булінг, коли вони з ним стикаються безпосередньо чи спостерігають. Чи вони бува не плутають його з чимось іншим?

- Знаєте, як на мене, взагалі, були приклади, коли приїжджали до шкіл так звані тренери, які проводять тренінги для дітей, і вони мені розповідали (як і вчителі), що після того, як вони проводили дітям якусь класну годину, присвячену проблемі булінгу, то вони виходили звідти здивовані тим, як діти добре розбираються у питанні та чудово все знають. І я б сказав, що іноді їхня обізнаність виливається у те, що вони намагаються перегнути палку і назвати (так само, до речі, як і ЗМІ) все те, що стосується насилля над дітьми, цькуванням. Ну тобто "ти мене булиш" вже стало якимось мемом. Наприклад, коли ти примушуєш дитину робити домашнє завдання, а вона говорить "ти мене цькуєш". Тобто мені здається, що є певні проблеми у цьому питанні, бо чітких меж поняття діти все ж не знають. Ну, вони не усвідомлюють тому, що їм не було надано системного визначення самого цькування, тому вони розуміють це в загальних рисах. Вони сприймають приблизно так само, як і журналісти, що все фізичне насилля над дітьми, воно є булінгом. Мені ще один момент цікавий. Колеги мені розповідали, що теоретично діти вам розкажуть все правильно. Вони розкажуть теорію: що таке цькування, як воно виглядає, що треба робити проти цькування, навіть які причини. А також що цькувати не можна. Але коли

закінчується урок, вони виходять у коридор і починають цькувати один одного. Є чітка різниця між теоретичними знаннями, які отримують діти, та застосуванням їх на практиці. Тому я б сказав, що школам не завадило б не лише теоретично розповідати дітям що робити, а й вчити їх на практиці. Наприклад, навчити дітей написати ту ж заяву, вигадати якусь гру типу "Тебе цькують: твої подальші дії". І щоб дитина не просто могла переказати інформацію, а щоб вміла написати звернення, змогла правильно розставити акценти в цьому зверненні. А так вони добре схоплюють, вони оперують чисто теоретично або взагалі використовують ці знання для якихось своїх, знаєте, своїх меркантильних інтересів.

- Дякую. А чи добре розпізнають булінг вчителі?

- Ну, вчителі значно краще. Краще, тому що вчителям проводять тренінги. А ще вчителів же з самого початку, мені здається почали... зараз, цензурне слово знайду до слова "нагинати"... "строїти" у плані реакції на цькування, щоб дітей, гм, примушувати... щоб не було цькування в школі. При чому, ну ми ж розуміємо, що все відбувається організовано. Що вчитель повинен убезпечити дітей у класі, що вчитель має зробити те, має зробити се. І вчитель розуміє власне свою відповідальність, тому що є стаття. І вчителі часто бояться. Я спілкувався з батьками, які ходили з лекціями про булінг, і маю сказати, що навіть вони більше переживали за те, що їхня дитина може колись стати булером, а не жертвою. Ну, тому що вони в принципі знають, що потрібно робити у таких випадках, але тоді, десь на початку 2019 року, навіть у професіоналів була така боязнь перед відповідальністю. Щодо вчителів, звичайно, їм проводять курси, звичайно, вчителям розповідають про те, що таке цькування, як йому протидіяти. Я гадаю, що вчителі чіткіше усвідомлюють, що таке цькування, чіткіше знають, що робити, коли воно відбувається. Єдине що, звісно, не завжди вистачає практичних механізмів з протидії булінгу. В освітній процес, в процес боротьби з булінгом, залучаються і батьки також, а вони нерідко ігнорують попередження від вчителів. Особливо, якщо це батьки булера, саме вони виявляють дещо

специфічне ставлення до своїх дітей. Тому вчителі, особливо класні керівники, знаючи батьків своїх дітей, можуть не хотіти звертатися до них, уникаючи цієї стіни непорозуміння. Мені здається, що недосконалість комунікації між вчителями та батьками в принципі призводить до того, що у нас досить гарно розвинена теорія і досить погано в нас все це на практиці застосовується.

- Слушно. А чи добре батьки розпізнають булінг серед дітей?

- Батьки завжди думають, що вони правильно виховують своїх дітей. Завжди. Тому нерідко їм здається, що на дітей наговорюють, коли звинувачують у булінгу. Зрозуміло, що батьки інтуїтивно намагаються захистити своїх дітей, а також і себе заодно, тому що мова йде про наслідки їхнього виховання. Тому вони досить часто не помічають проблеми, особливо коли дитина стає булером. Ну і в тому числі часто не помічають, коли дитина стає жертвою цькування. Я б сказав, що найкраще зі своїми дітьми спілкуються батьки свідків, тому вони і володіють більш повною інформацією про відносини в класі, і частіше від них стає відомо про булінг. Взагалі зараз великою проблемою є інформаційний розрив між поколіннями. Батькам та дітям завжди було непросто порозумітися, а тепер це стало ще важче, бо вони існують у двох різних інформаційних полях. За цією інформаційною революцією школи також не встигають, вчителі втрачають авторитет і також мають проблеми у порозумінні з дітьми, бо діють за старими шаблонами 70-х і 80-х років, а діти на таке не реагують. Аналогічно і батьки зараз втрачають авторитет, а натомість діти довіряють блогерам. Тому, я думаю, до кампаній з протидії булінгу потрібно залучати блогерів, але для цього треба мати хороших розкручених українських блогерів, а не тих же російських. І от через величезний вплив нових інформаційних технологій школи більше не відіграють головну роль у вихованні дітей, хоча часто батьки покладаються саме на школи, і законодавство так прописане, що школі надається важлива роль, а вона її саме втрачає.

- Дійсно. А чи можна вважати закон "Щодо протидії булінгу" ефективним, попри всі згадані сьогодні недоліки?

- (сміється) Ну, знаєте, можна говорити про те, чи можна вважати всю правову систему України ефективною. Звичайно, в якійсь мірі. Я не буду впадати у крайнощі та стверджувати, що цей закон абсолютно неефективний, або що навпаки суперефективний. Перш за все, закон про булінг несе інформаційну функцію. Я пам'ятаю, яка була хвиля обговорення булінгу в ЗМІ на момент прийняття цього закону. Це говорить про те, що, наприклад, діти, які цькували по приколу почали задумуватися над тим, що вони роблять, батьки почали задумуватися про те, що відбувається у дитячих колективах. І оцей інформаційний ефект...Я думаю, що він відіграв значно більшу роль у протидії цькуванню, аніж сам закон. А другий момент, пов'язаний із законом, це те, що постійно акцентується увага на адміністративній відповідальності, яку несуть батьки. Але ж справа не у адміністративній відповідальності! Величезна проблема нашого суспільства в тому, що ми орієнтовані на каральні методи. От школи, батьки - всі. Дитина провинилася? Значить, треба карати. Щось там відбулося? Треба знайти крайнього, ну бо ж когось потрібно покарати! Не можна ж притягти до відповідальності всіх одразу, починаючи зі вчителів, батьків, булерів та свідків, які вчасно не розповіли про епізоди цькування, закінчуючи тими, хто демонструє фільми про насилля. Суспільство зациклене на каральних заходах не лише у плані боротьби з булінгом. От яку сферу не візьміть. "Є проблема, давай щось вирішимо?" "Давай!" І зразу вноситься законопроект про введення кримінальної чи адміністративної відповідальності. Так а сенс, зміст який? Ну, притягнуть когось, у каральних заходах поліція буде відносно ефективною. Але це не вирішує проблеми. Ще за законом є ще одна складова, яка стосується протидії булінгу. Там йдеться, якщо я не помиляюся, про внесення змін до шкільних статутів. Треба розуміти, що все це було зроблено формально, вимоги-то виконуються, але якщо немає зацікавленості серед вчителів та батьків, то всі прописані у статутах заходи не несуть практичної користі. Принаймні, я не пригадую такого, щоб ці внутрішньошкільні заходи проти булінгу були ефективними. От мені здається, що треба говорити батькам. От якщо прийти до школи і запитати "Скільки разів питання булінгу розглядав комітет...?" Як він

там називається... І якщо вони скажуть, що нуль, то у цій школі просто не займаються проблемою булінгу. Батьки і всі інші мають розуміти, що булінг завжди є у дитячих колективах, як би з цим не боролися. І якщо школа виявила багато випадків булінгу, то це не говорить про те, що ця школа погана, а навпаки, що вона дійсно приділяє увагу питанню і проводить якісь заходи. Все ж залежить не від норм самих по собі, а від того, як батьки їх сприймають.

- Безумовно. А чи наявний зв'язок з рівнем толерантності в Україні та булінгом у школах?

- Мені здається, що проблема... що питання толерантності не є визначним в контексті цькування. Воно відіграє роль, але другорядну. Так, зрозуміло, що якщо у суспільстві негативне ставлення до ЛГБТ, то ЛГБТ-дітей ровесники будуть цькувати, але їх будуть цькувати лише в тому випадку, якщо вони не можуть дати відсіч. Булери просто шукають причини, типу "от є дитина, а давайте її зацькуємо". Дивляться, "так, що там у неї? Відмінник, двійочник..." Тобто, перебирається купа характеристик, а потім вже знаходиться підходяща. Але з приводу толерантності мені спала на думку одна цікава річ. Колись ми проводили присвячене інклюзивності дослідження, і там я помітив показове для українського суспільства ставлення. Там було перше питання: "Чи вважаєте ви, що діти-інваліди повинні мати рівні права з Вашими дітьми?" Ну тобто, що вони повинні мати доступ до шкіл, безперешкодно там навчатися. І 96% очікувано погодилися, що вони повинні мати такі самі права. Але далі було питання: "Чи готові Ви до того, що дитина-інвалід буде навчатися в класі Вашої дитини?". І тут уже погодилося, здається, лише 16%. Тобто, величезний розрив. Ми готові приймати інших лише теоретично, і це величезна проблема. Якщо ми говоримо про толерантність як про співчуття до інших людей, як можливість емоційно сприйняти іншу людину, емоційно зрозуміти її стан, то так, такий прояв толерантності відіграє роль у разі булінгу, бо так з більшою ймовірністю дитина може поставити себе на місце іншої дитини і з більшою ймовірністю не буде її кривдити.

- Дякую. А от наскільки ефективний внесок громадських організацій у протидію булінгу, на Вашу думку?

- Наскільки мені відомо, то вчителям цікаво та корисно залучати громадські організації. Ну бо запрошені фахівці досить ґрунтовно вивчали питання булінгу, а по-друге, вони можуть пояснювати дітям свій матеріал за допомогою цікавих інструментів. На відміну від того ж класного керівника який, в цілому все знає, але конкретно багато в чому не розбирається. Тому завдання класного керівника полягає у тому, щоб приводити... залучати таких людей, я б сказав, що вони відіграють вагому роль. Саме громадські організації, по суті, першими почали займатися проблемою цькування, тому як би там не говорили на них, "соросята" чи ще щось таке, я вважаю, що їхній внесок суттєвий. Вони були першими, хто став навчати вчителів, проводити тренінги для вчителів, а ще вони брали активну участь у розробці програм, які Міністерство освіти зрештою поприймало. І роботу з дітьми вони класно проводять. Єдине що, мені здається, цим не дуже масово займаються, бо немає запиту. Можливо, так швидко зник інтерес до булінгу, принаймні, я помітив, що деякі громадські організації переключилися на інші проблеми. Але роль громадських організацій так чи інакше просвітницька. А от роль формування моделей поведінки, роль притягнення до відповідальності, то вже лягає на школи і, звичайно, на правоохоронні структури. І з цього всього процесу, мені здається, досить часто випадають батьки. Бо кому-кому, а їм про цькування системно не розповідали. Вчителям розповідали, дітям розповідали, а їм - ні. Тому вони знають тільки те що, умовно кажучи, бачили по телевізору в новинах. Не знаю, може, якісь школи проводили окремі тренінги, на яких розповідали про булінг. Але загалом батьки якось випали з цього контексту, і мені здається, що вони навіть до кінця не розуміють своїх можливостей у боротьбі з булінгом.

- Цікаво, дякую. А чи помічали Ви зв'язок між соціальними проблемами по сусідству зі школами (криміногенна обстановка, економічні та інфраструктурні

проблемні аспекти) та булінгом у школах? Іншими словами, чи несуть діти насильство з вулиць до шкіл?

- Ви знаєте, не можу сказати, не зустрічався я з таким. Але, можливо, може бути досить близьким до Вашого питання дослідження від Організації охорони здоров'я за 2013-2014 роки, там ішлося про вплив на булінг фінансової забезпеченості. І вони там якраз говорили, що в Україні немає різниці між тими кого цькують: мажорів чи ніщебродів. Там дуже незначна різниця. Якщо я не помиляюся, то серед хлопців частіше мажорів цькують, а дівчата більше ніщебродів, але це треба перевірити. Але, повторюся, я не досліджував це питання у такому розрізі. Щоправда, коли ми займалися не булінгом, а проблемами переселенців, то на перших етапах їх цькували. Але це типово, що новачків активніше цькують, їх перевіряють на соціальну стійкість. Але це треба регулярно вивчати, звісно. Принаймні, коли ми вже закінчили дослідження, то з нами зв'язувалися ці сім'ї і казали що вони вже адаптувалися, що діти у своєму колективі вже адаптувалися і їх не цькують. Що по суті підтверджує те, що це було через їхній статус новачків, а не через походження з якогось регіону чи ще через щось. Це швидше повертає нас до питання толерантності.

- Саме так. А наскільки ефективно втручання шкільних психологів?

- Ну, ми маємо розуміти, що шкільний психолог це не психотерапевт, і що він має займатися широким спектром проблем, де булінг це така, знаєте, невеличка складова. А тепер додамо до цього те, що, якщо я не помиляюся, в Україні на одного шкільного психолога припадає десь 250 дітей. Тому він фізично не може знати про проблеми всіх дітей, особливо якщо ми говоримо про цькування. Цькування ж, як правило, воно приховане. Так, є відкриті форми, є закриті, але як правило хто має жалітися на цькування? Жертва? Жертва не жаліється. Свідки? Свідків цікавлять інші питання, і якщо з ними спілкується психолог, то вони про булінг не згадують. Я б не говорив, що ці проблеми стосуються всіх психологів. Є проблеми звичайно, пов'язані з тим, що на посади шкільних психологів нерідко йдуть ті люди, які, ну... просто не знайшли себе у

психології більш широкій. Їхній рівень кваліфікації невисокий. Але я не говорю, що так всюди, є справді чудові шкільні психологи. Те саме стосується і вчителів, до речі: є ті, хто просто не знайшов себе у інших сферах, а є віддані своїй справі. Я гадаю що значна частина шкільних психологів перевантажена кількістю дітей та проблем. Те саме можна сказати і про ювенальну превенцію, наприклад. Вони займаються з дітьми, але у поліції купа інших справ, окрім булінгу, у тому числі і суїциди, дитяча злочинність. На них накладають дуже багато завдань, на деякі з яких просто не вистачає часу. Вони займаються булінгом тоді, коли є розрив від керівництва, а у звичайному режимі у них пріоритет на інші проблеми, передусім на тих, хто перебуває на обліку. Булінг вони сприймають як менш небезпечне соціальне явище.

- Дякую. На Вашу думку, чи пов'язаний булінг із боротьбою за популярність у групі?

- Так, безумовно. Я вважаю, що булінг це один із засобів формування ієрархії в класі. Формування та утримання ієрархії, яка існує у групі. Це або призначення "цапа-відбувайла" для цькування, щоб приховати власні недоліки і цькувати його, залякуючи інших та демонструючи власну значимість, або інші подібні дії. Але ця ієрархія руйнується без жертви. Я знаю дуже багато випадків, коли дитину забирали з того класу, де її цькували, і переводили до іншого класу, де її вже ніколи більше не цькували. Натомість у тому, старому класі призначали іншу жертву. Тому жертва потрібна для розбудови та відстоювання ієрархії.

- А визнання популярності булера - це лише прийняття його важливості всередині групи, чи наявна певна емоційна прив'язка, симпатія, дійсно дружні відносини з булером?

- Я думаю, що тут просто збочене уявлення про симпатії, коли статусність викликає симпатії. Коли людина з вищих шаблів автоматично заслуговує на преклоненіє. Тобто це за великим рахунком штучна симпатія, тому що після школи, як правило, ніхто не спілкується з тими, хто очолював ієрархію в групі.

- Дякую. А наскільки масові в Києві випадки саме групового цькування, коли переважна більшість з групи нападає на одну жертву?

- Мені здається, що це залежить від віку. На перших порах діти вибудовують статусні відносини, тому там взагалі війна "всіх проти всіх", як у Гоббса. І у 12-14 річному віці ієрархія остаточно сформована, тому в старших класах частіше можна зустріти колективне цькування, тим паче що відсутність реакції на насилля це теж, за великим рахунком, співучасть. Я пригадую, хтось писав про випадки, коли агресор залишався наодинці з жертвою і не цькував її, бо не було на кого "працювати", так би мовити, не було глядачів. Тому я б сказав, що акт цькування має колективний характер в принципі.

- А чи стикалися Ви з таким, щоб група навпаки - об'єднувалася проти булера та припиняла цькування над кимось?

- Ні, не зустрічав такого. Не скажу, що такого не відбувається, але я особисто не знайомий з такими випадками.

- Добре, дякую. А яка залежність простежується між складом сім'ї і тим що в ній виховується булер?

- Я скажу так. Є висока вірогідність того, що булер може вирости у сім'ї, де застосовується фізичне насилля і насилля як таке, але точно не обов'язково щоб це була повна або неповна сім'я. Може бути жертва з неповної сім'ї, де батькові чи матері просто не вистачає часу на спілкування з дитиною, і відповідно батько чи матір не помічає, що над дитиною знущаються в школі. Може бути зворотня ситуація, коли дитина з неповної сім'ї не бачить, як мають виглядати здорові стосунки, тому починає, умовно кажучи, експериментувати. Але, знову ж, прямої залежності немає. Але ж все одно дитина... вона ж у школу не приходять Табула Раса. Вона народжується Табула Раса, але до школи приносить ті норми, яким навчилася у сім'ї... І от що стосується домашнього насильства, то дитина з такої сім'ї може стати і жертвою, якщо перейме рольову модель жертви з родини.

- Ваша правда. І будемо з Вами завершувати розглядом низки індивідуальних характеристик, які булер може використати як привід для знущань. З Вашого досвіду, які індивідуальні риси найчастіше стають приводом для цькування?

- Низька самооцінка. Якщо в дитини низька самооцінка, то, зрозуміло, що їй складно сформувати кордони і вона не може себе захистити. Дитина не усвідомлює, що вона поступово стає жертвою, що її поступово втягують у цей процес. Мені здається, що саме низька самооцінка є єдиною передумовою для цькування. Принаймні базовою. Так, жертвою можуть бути роми, діти з інклюзивними потребами, будь-хто, але саме низьку самооцінку відчуває булер. Те ж сімейне насилля також впливає на самооцінку.

- Дуже дякую за Ваші щиро озвучені думки, ми завершили нашу розмову. Гарного дня!

Інтерв'ю 6

- Як би ви визначили булінг попри всі можливі його різночитання в офіційних та дослідницьких сферах?

- Цькування.

- А які його характерні риси?

- Коли здійснюються умисні дії, які мають на меті нашкодити фізичному, психологічному і соціальному комфорту.

- Цікаве визначення, дякую. Ви як практикуюча спеціалістка можете сказати з Вашого досвіду, чи легко школярам розпізнати булінг?

- Я б хотіла внести ясність, я не працюю з дітьми, я працюю з дорослими. Я готую дорослих до роботи з дітьми. Ну, по-перше, нам треба зануритися в тему булінгу і розуміти, що це специфічна культурна традиція. Булінг був в моєму дитинстві, якщо Ви пригадуєте своє дитинство, він був у вашому дитинстві, це було в дитинстві наших батьків і т.д. Називалося все це по-різному, ніхто не говорив, що «мене булять», казали «мене зачіпають хлопці з двору». Або дівчата. Чому це трапилося, це вже питання інше, але якщо ми з вами візьмемо до уваги, що існує в суспільстві, в родині, і кожна пересічна особистість має в собі риси булера, тоді ми починаємо розуміти, що явище виходить далеко за межі школи, хоча його зараз приписують лише школі.

- Так, це безумовно. А от чи діти схильні не помічати булінг, якщо це з ними трапляється і не називати це так? Як зрозуміти, що це булінг, а не конфлікт?

- Наскільки коректно порівнювати конфлікт і булінг? Булінг – це умисні дії, а конфлікт – ні. Діти віддзеркалюють ту ситуацію, яка є в родині, яку вони спостерігають в зовнішньому світі, вони просто її віддзеркалюють. Я б сказала, що наше суспільство не толерантне і не компромісне, воно поляризоване...

- Стосовно дорослих, з якими ви працюєте, у них вже виявляється певне розуміння, здатність до розпізнавання булінгу у повсякденних ситуаціях? Чи ще є певна необхідність в коригуванні, поглибленні розпізнавання?

- Розумієте, я би говорила в тому сенсі, що... по-різному. Я підходжу до проблеми насильства і булінгу, зокрема через таку своєрідну форму - психологічну формулу безпеки. Мені видається, що є помилкою говорити про булінг і про насильство і не говорити про безпеку. Якби ми переорієнтували всі наші просвітницькі, психолого-педагогічні засади роботи в означеній темі в контекст безпеки, я думаю, що ми би досягнули значно більших успіхів. Ми чомусь говоримо про булінг і при цьому не говоримо про навички безпечної поведінки. Від того, що я буду розуміти, що таке булінг, ситуація з булінгом зміниться? Я думаю що ні. А від того, що я буду розуміти, що таке безпека, що таке моя особиста безпека, що таке особисті кордони, що таке мій комфорт фізичний, психологічний і соціальний, це значною мірою знизить ризик появи цькування.

- З цим важко не погодитись. Але з тим не менш, поки що ми маємо єдине легалізоване і законодавчо закріплене визначення булінгу, яке стосується лише шкіл, як Ви вже згадали, і там є ще низка недоліків. Однак, це здавалося б крок до принаймні суспільного обговорення цієї теми... Тож якщо порівнювати ситуацію до 2018-2019 років, коли було прийнято цей закон, і після - чи все-таки можна відзначити ефективність юридичного визнання булінгу?

- А чому ні? Ми повинні розуміти, якщо ми говоримо про межі, значить ми повинні розуміти, які межі як член громади я переходжу. Відповідно, якщо я розумію, які межі як член громади я переходжу, то я повинна чітко розуміти, яким буде покарання. З тим, і реакцію ніхто не відміняв.

- Але чи правильно, на Вашу думку, таким чином офіційні соціальні інституції заходять з боку каральних заходів, а не превентивних?

- Ви подивіться, скільки в нас просвітницьких програм протидії булінгу! І подивіться, скільки за цей час від 2018 по 2021 рік, скільки було реалізовано профілактичних програм... і скільки було винесено вироків, керуючись цим законом. Вони не співмірні. Кількість просвітницьких заходів значно більша, аніж вироків, відповідно до закону про булінг, про протидію булінгу... Моя організація «...», головою правління якої я є, з 2006 року - тема протидії насильства це є ключовою темою нашої організації, з 2006 року на сьогоднішній день ми запропонували Міністерству освіти до роботи ряд наших розробок, які мають грифовані матеріали, які ми адаптували, керуючись міжнародними стандартами, зокрема стандартами Ради Європи. Ось, до прикладу, нами було розроблено Кодекс безпечного освітнього середовища, який має спеціальну рекомендацію Міністерства освіти, і який по ідеї мав протидіяти булінгу. Це система стримуючих факторів, які необхідно впроваджувати в кожному навчальному закладі будь-якого рівня, чи то заклад дошкільної освіти, чи то заклад середньої та вищої школи, і який би дозволив унеможливити появу проявів булінгу і будь-якого виду насильства. Чи використовують це керівники закладів? Частково. Чому не використовують? Мені пояснити це складно, тому що, на моє глибоке переконання, відсутнє розуміння системи протидій. Ми були однією з небагатьох організацій, які декілька років поспіль готували звіти про становище дітей в Україні, і нам дуже приємно, що наші звіти взяли до розробки, і тодішні комітети Верховної Ради, у яких закон слухався, про протидію булінгу, не тільки нашої організації, багатьох громадських організацій, але в тому числі і ми подавали пропозиції, які б унеможливлювали, ну скажімо так, юридичну колізію в питаннях протидії булінгу. Чому вийшов такий закон, який вийшов? Невідомо. Я вважаю його недосконалим, я не юрист, але я розумію, що система потребує дуже простих рішень. Я керуюся таким принципом: чим простіша система, тим її складніше обійти. І чим складніша система, тим її простіше обійти. Під системою я маю на увазі систему протидій, системи законодавчих ініціатив; на моє глибоке переконання, каральні методи, як то відповідальність відповідно до закону про протидію булінгу - це «пік», це тоді, коли все інше не

допомагає. Це просто елемент стримуючих факторів. Чого бракує, то бракує якісних інформаційних просвітницьких дій на рівні конкретного закладу, не до Дня протидії булінгу, не до Дня протидії насильству, а впродовж цілого навчального року. Що це може бути? Наприклад, корпоративні стандарти; наприклад, може бути політика безпеки [кожного закладу] або кодекс безпечного освітнього середовища. Кожна поважаючи себе школа та громада має бути в цьому зацікавлена, повинна мати таку політику.

- Безумовно. Зараз дуже масово, так розумію на вимогу департаментів освіти в школах розробляють, прописують свої устави, кодекси з протидії булінгу... А наскільки вони дієві?

- Мені видається, що такі документи повинні йти не від департаментів освіти, це має бути поклик самої шкільної громади. І тоді воно буде працювати... Досвід показує, не тільки в питаннях булінгу: все, що спускаються зверху, воно є таке, «на відчепись». А шкільна громада - це не тільки вчителі і діти, це територія, на якій розміщена школа... Так от, я дивлюся біля мене, біля дому, є школа, територія якої є прохідною. Кожного дня, коли йду, я йду повз цю школу. Я вважаю, це неправильно.

- А має бути закрита територія?

- Я, як представник громади, я маю усвідомлено не йти повз неї, тому що школа - це специфічне середовище, і тому що я не хочу його травмувати. Кожна школа має свою ауру.

- Цікаво, цікаво... І до речі, чи помічали, от Ви саме торкнулися комплексного та складного питання - як впливають квартали, вулиці і та атмосфера та культура, та соціально-економічна обстановка довкола школи на саму школу?

- Особисто я не помічаю такого. Можу сказати, що в мене доволі спокійний район. Я такого не помічаю. І в нас немає фактів, які б свідчили про те, що якщо криміногенний район, то криміногенна школа. Для цього мають бути підстави. І

нічим двір київської школи не відрізняється від твору дніпровської школи або одеської. Хіба що територією і часом забудови.

-Ну так, але уявімо цілком реальну картину: якісь квартали більше забудовані сучасними елітними висотками. А поряд – школа, яка побудована у кварталі забудови 60-х років, наприклад, куди ходять діти як з новобудов, так і зі старої частини масиву. Чи не виникає контрастів тоді у середовищі дітей?

- У нас немає підтверджених фактів, що булінг виникає в середовищі... тільки в економічно слабкій ситуації, умовно. Немає таких підтверджених фактів. Є поодинокі випадки, але не можемо говорити, що це система. Тому що насильство, взагалі насильство, називають тихим злочином. Ми його можемо не помічати, і булінг там так само. Чому така проблема? Чому так увага прикута? Тому що складно пояснити, складно вхопити: це булінг, а це конфлікт. І навколо цього постійно суперечка; і щоб цієї суперечки не виникало, треба чітко розуміти, що є дуже чіткий маркер булінгу - це умисна дія (значить, я чітко розумію, що я роблю, я хочу зробити людині боляче чи на фізичному чи на психологічному чи на соціальному рівні; чому я це роблю це вже питання інше).

- Дякую за Вашу відповідь. А цікавою є роль шкільних психологів. Яка вона у протидії булінгу? Як вони справляються?

- Вони перевантажені роботою. В мене є мрія... я хочу, щоб в кожній школі був уповноважений з безпеки. Нехай це буде не психолог, нехай це буде педагог, нехай це буде та людина, якій дитина буде довіряти, якій буде довіряти шкільний колектив, якій будуть довіряти батьки. І ця структура безпеки в школі де є уповноважений, який не контролює, а який є знає, таким умовно фасилітатором, допомагає колективу стати колективом... Я бачу це окремою посадою. Нехай буде омбудсмен... це та людина, яка опікується питаннями: комфорту, аналізу ризиків, яка опікується становленням культури безпеки громади і яка розуміє, що в будь-якому віці важливо берегти особисті кордони. Тому що проблема булінгу - це проблема особистих кордонів. Якщо вони

розмиті, то я їх не розумію: не маючи своїх кордонів, я не розумію, які кордони інших я порушую.

- І це таки ініціативи шкіл, рівня школи. А стосовно вчителів, як вчителі зараз діють, оскільки закон про булінг фактично їх робить частково відповідальними за це?

- Ми повинні чітко розуміти, що у нас не існує програм, які б допомагали педагогам усіх рівнів, чи то школа, чи то заклад освіти вищої школи, справлятися з професійним вигоранням. В нас немає таких програм. А ми повинні розуміти, що робота з людьми, у ній існує елемент емоційного вигорання працівника, який є фактором, що може спричинювати агресію. Друге питання, яке не менш важливе, ми повинні чітко розуміти, що педагог потребує підтримки не менше, ніж дитина. Для того, щоб педагог міг адекватно реагувати, його потрібно навчати, так само як і навчати дітей, особистим межам, професійним межам, підтримувати власний комфорт, фізичний, психологічний і соціальний і аналізувати ризики. Це замкнуте коло: ті програми, які існують для дітей, такі самі програми повинні існувати для педагогів. Це моє глибоке переконання, і тільки тоді ми зрушимо з мертвої точки, тому що говорити про те, що відповідно до закону тепер відповідає і педагог, вони й до того відповідали. Ситуація не змінювалася. Вони й до того готували багато моментів, вели бесіди. А хто буде підтримувати педагогів? Немає ні програм психокорекційних для педагогів, ні програм психотерапевтичних для педагогів, не забуваємо, що від їхнього психічного здоров'я напряду залежить і здоров'я дітей.

- Педагогів намагаються натренувати громадські організації, як-от Ваша. Наскільки масові ці проекти, якщо кількісно?

- Ні, не масові. Запит є, але відсутнє фінансування. А ми можемо натренувати тільки обмежену кількість людей. Але ми не можемо опрацювати всіх. Викладацький склад потребує терапевтичних дій. Потрібно працювати терапевтично. Не чула жодної програми - можливо, вони десь є, але я не чула, -

жодної програми, яка б давала хороший психологічний супровід після завершення навчального року педагогам. І повинна бути програма, терапевтична програма - треба скинути це все, щоб з першого вересня піти нормальним, знаєте, психічно врівноваженим у школу. А воно накопичується, завдання зростають, тривога зростає, і тут дуже питання не до безпеки, а аби втримати себе в ресурсі.

- А наскільки намір скривдити когось, зацькувати, пов'язаний із боротьбою за популярність всередині групи?

- Я би дивилася на проблему булінгу трошечки ширше. У дитячому середовищі і в дорослому середовищі також існують певні психологічні механізми, за яким воно розвивається. Боротьба за популярність є елементарним еволюційним шляхом, це елемент життя. Питання в тому, коли цей важливий атрибут життя і соціального і особистого і професійного виходить з-під контролю. Тоді, коли я позбавлений ресурсів, щоб відстоювати свою позицію. І я йду шляхом найменшого опору: що я роблю? - проявляю агресію. Мова йде про те, що мені потрібно навчитися не толерувати якісь певні прояви дискомфорту, а навчитися з ними працювати, навчитись висловлювати свою позицію, відстоювати свою позицію, нести відповідальність за рішення, яке я приймаю, а не просто агресувати. Якщо я це буду розуміти, то я буду прораховувати ситуацію, буде розвинуте прогностичне мислення. І я тоді буду розуміти, що за таку дію нести відповідальність буду я, а ця відповідальність буде як в законі. Значить, перше, що потрібно зробити: в програмах протидії булінгу повинно бути те, що стосується особистих ресурсів відстоювання особистої позиції, прийняття думки інших. Оце має бути для того, щоб позбутися булінгу, треба підходити з цієї точки зору. І тоді в мене з'являться ресурси, які унеможливлять появу цькування. А відсутність ресурсів – внутрішня агресія йде на зовні.

- Як часто на практиці траплялися випадки масового цькування?

- А ви знаєте... буквально вчора я дивилася цікаву передачу, яка називається «Право на владу». Ми бачили прекрасний приклад цькування однієї

людини усіма. Це приклади, які транслюються, і які потім... що роблять?.. ось Вам приклад масового цькування. Чи можемо ми засуджувати конкретну дитину в конкретному колективі, яка бере приклад з телебачення і аналогічним способом діє? Не можемо. А що таке масове цькування? Це коли один проти всіх?

- Так, у колективі, коли група, скажімо, може вважати певні вчинки, дії або індивідуальність якогось окремого індивіда нетиповими, і тому позначає для себе їх як «інакшість» і вирішує протидіяти їй заради збереження колективного цілого і сталості колективного. Це наприклад.

- Скільки існує людство, історія групи розвивається за своїми законами. І завжди є боротьба, і ця боротьба завжди буде чи то група з трьох людей чи то буде група з мільйона чи сотні завжди буде боротьба. І як правило ця боротьба не між членами групи, а кількома стратами, які представляють іноді полярні інтереси. І в кожній групі існують маленькі групи, вони об'єднуються за різними полюсами – інтересами, за будь-якою ознакою. Між представниками однієї мінігрупи і представниками іншої мінігрупи є певні домовленості, і таким чином ми говоримо про умовне об'єднання інтересів. Натомість, представники інших груп в одній групі такого не збираються терпіти, толерувати чи підтримувати... І що ми бачимо? Ми бачимо перші неузгоджені дії. Коли домовляються між собою, коли починають домовлятися, шукати союзницькі дії, з'являються ситуативні союзи. І так само ситуативні союзи розпадаються. Шукати причину розпаду їх іноді дуже просто - треба знайти об'єкт. Його знаходять об'єкт провалу власного, ось і все. Булінг пояснюється дуже просто.

- Дякую. Говорячи про ініціативу, яка може походити від самої групи, чи доводилось Вам стикатися з тим, щоб група сама зупиняла цькування, без залучення вчителів і будь-кого з дорослих?

- Знаєте, я пригадую свій шкільний клас... і мені не зрозуміло, чого іноді більшість згадують шкільні роки дуже болісно. Я зрозуміла для себе з досвіду свого класу. Я зрозуміла, що ми були настільки різні що нам не доводилося

доводити свою різність нікому. Ми були настільки різні, цю різність в нас підтримували вчителі. Навіть не про індивідуальність, а про різність серед рівних. Тут підтримка зовні, від вчителів, все рівно має бути.

- А наскільки часто зустрічаються такі класи? Просто цікаво...

- Це заслуга класних керівників. І я би сказала, що була відсутня змагальність всередині самого класу. Було бажання довести своє, а не за рахунок шкоди іншим.

- Зрозуміло. Гаразд, а які б Ви назвали найбільш значущі чинники, які виникають у сім'ї та потім виливаються в агресивну поведінку?

- Відсутність зворотного зв'язку. Всі дуже прості. Нездатність будувати діалог один з одним. Ви знаєте, от прості комунікативні речі. Я-повідомлення і Ти-повідомлення. Ну, це ж так просто: говорити не «ти поганий» а «я переживаю за тебе, що ти так пізно повернувся». Зворотній зв'язок: «мені довелося тебе довго чекати, я хвилювалася», а не «знову ти приходиш невідомо коли». Вести діалог - це означає мати спільне. Це елементарні правила, які просто кожен згадає, то я думаю, що все буде круто.

- А стосовно жертв?

- Травмовані. Травмоване дитинство батьків, травмоване дитинство дітей. Травма, психологічну травму ніхто не відміняв. А що стане тригером цієї психологічної травми, може розібрати тільки хороший психотерапевт. На жаль, наше суспільство травмоване.

- Ми саме закінчили нашу розмову. Це було дуже пізнавально, з Вами було приємно спілкуватися. Дякую, що присвятили час!

Інтерв'ю 7

- Пропоную почати з підходу до визначення, власне, що таке булінг. Законодавці його визначили дещо специфічно, дослідники по своєму. От як би Ви визначили це поняття?

- Ну, дивіться, для мене має бути притаманне 4 ключових характеристики: це системність або повторюваність, нерівність сил, це злий умисел і відсутність розкаяння. Ну, злий умисел, мається на увазі, що коли щось робиться з метою саме завдати зла, завдати болю і відсутність розкаяння. У нас, Ви абсолютно праві, мене так бісить визначення наше в законі, тому що у нас немає цієї дуже важливої фішки про нерівність сил... ну, там тільки 2 з 4 характеристик є, і ми пробували (я була в робочій групі при МОН, яка розробляла порядок реагування) і там ми намагалися розширити це некоректне формулювання, але всі мої спроби додати, наприклад, нерівність сил... Вони викинули ці штуки, які, наприклад, захищали дітей з особливими освітніми потребами та інвалідністю. Ну, потім я подумала, що може, я щось не додивилась, не могли настільки брутально все повикидати, тому що коли була каденція попередньої влади, то наш порядок, нашої робочої групи. пройшов Мін'юст, але коли прийшла нова влада, то його знов завернули, по новому колу пустили, і вийшов доволі потрьопаний цей порядок, і тому найбільше важливих речей, за які я особливо боролась, як мама дітей з особливими освітніми потребами, їх уже не виявилось. Так, це мій біль і розпука.

- Вау. А от самі школярі, чи легко їм розпізнати булінг, коли стикаються з ним або спостерігають? Або, можливо, плутають з іншими явищами?

- Вони плутають зі з'ясуванням конфлікту, з'ясуванням стосунків дуже часто. Ну, хоча залежить від школи, тобто я, коли читаю тренінг саме дітям, то одразу видно, яка школа працює тісно... От я пам'ятаю, була у 86-й школі, вони мене вразили. Вони мені з ходу розказали визначення, що таке дискримінація, що таке там ще щось... У них в коридорах плакати про толерантність... Ну, то я ще не зайшла в клас, вже зрозуміла, що вони будуть знати. І вони знали, вони

легко... Там в мене є така вправа, де я, змальовую ситуацію, і діти мають розіграти і мені сказати, це булінг чи з'ясування стосунків, щоб розібратися у відмінностях. І вони легко. А, звичайно, якщо говорити про якісь такі вже районні школи, віддалені, то там мрак і ужас. І що прикро, що самі вчителі плутають. Але це не означає, що всі школи, які в центрі Києва, всі в цьому плані хороші. Ні, не всі. Тому що якщо взяти ту саму 94-ту школу, вони начебто поруч - 86-та і 94-та, географічно поруч, але там якраз з булінгом тяжко. Тобто, вони не йдуть на діалог, не погоджуються, щоб я їм почитала тренінг, хоча я знаю, що там це треба, і що до них ходила представник ювенальної поліції, щось там читала. Та не знаю, наскільки це допомогло. Але якщо говорити про роботу з учнями, то скажімо так, ситуація в Києві неоднорідна. Тобто є частина шкіл, де видно, що цю тему давно пропрацьовують, де видно, що в принципі говорять про права людини, про толерантність, то там діти більш поінформовані, ніж у тих школах, де просто відбувається спорадичне реагування, коли вже щось сталося в школі, давайте срочно запросимо тренерку... І тоді діти витріщили очі - перший раз бачать тренерку, і тренерка їх вперше раз бачить і чує... Тоді виходить, що там діти взагалі не розуміють, але по ходу потрошку починають розбиратися.

- А от вчителі найчастіше саме не розуміють де булінг, чи все-таки розуміють, але воліють ігнорувати, щоб не було проблем із законом?

- В учителів інше... Ну, мені здається, я оскільки з ними не проводжу цих ігор, щоб з'ясувати, знають чи не знають, я просто викладаю матеріал сам, у формі лекції. Тому я не знаю, чи вони знають, чи не знають початково. Але точно знаю, з чим в них проблеми. Це - вони не помічають своїх дій, якими вони підсилюють цькування або сприяють цькуванню. Тобто це дуже часта проблема в усіх школах. Ну, навіть коли вчителі під час моєї там лекції між собою говорять, вони кажуть: "ми ж не забуваємо, що є нормальні діти, а є діти, ну тіпа такі странніє". Моя реакція: ну блін, чуваки, ви між собою не помічаєте, як стигматизуєте дітей, які чимось відрізняються, і потім дивуєтесь, чого їх булять. Типу: фас! камон! (сміється). Ну, це є випадок, який вже для мене

хрестоматійним став. Тому що я скрізь тепер повторюю, всім розказую. А я читала... це була моя наукова робота - розробка саме антибулінгового наукового підходу в школах.

- А за якою спеціальністю?

- Це "менеджмент і управління" була, але сама робота була у рамках соціальної адвокації. Цей підхід базується на доказових методах, і ті доказові методи, які працюють в світі, вони для наших людей, які звикли до швидких рішень, вони є дуже дикими. Тобто, коли ти починаєш розказувати про там права людини, то наші вчителі просто не розуміють, що я від них хочу. Ну, вони не розуміють, до чого тут і як це можна застосувати практично, що значить "святкуйте різноманітність"? «Ми цього не розуміємо, скажіть конкретно, що нам робити». Я кажу, наприклад, організуйте свята різної культури, а не тільки християнські... починаю все це пояснювати, але вони взагалі не розуміють, про що я говорю і навіщо це все. І от в якийсь момент, я все розказую, розказую про незасудження, прийняття інакшості... І тут одна жінка починає псикать так відверто, вона стала в опозицію до мене і каже, ви дуже багато ллете води і не кажете нічого конкретного, ми це все і так знаємо. Я кажу, ОК, може ви знаєте, а інші не знають. Потім минає буквально хвилин 10, і ця жінка каже: "Ну, окей, Ви кажете про інакшість і т.д., але ж діти самі повинні якось не вирізнятися. От, наприклад, в мене є в класі хлопчик, який колись примудрився прийти в школу в рожевих штанах. Ну, тіпа він якийсь з "етіх"! Ну, звичайно, його будуть цькувати. Я йому кажу, ти що дівочка?..." Тобто це була якась феєрія! Я на неї дивлюсь і думаю: і це людина, яка казала, що ми все і так знаємо. А вона отак однією своєю тирадою просто наставила ярликів на цьому хлопчику, підтвердила в очах класу, що його можна цькувати, що він якийсь не такий. Це в нас дуже часта проблема вчителів. Я розумію, вона не хоче зла цьому хлопчику, але це в мене постійна тема. Кажуть, а як же, звісно, якщо учень сидить і ручкою клацає по парті на уроці! Я питаю: «це підстава для цькування?» - «Ні, ну він вже всіх бісить!» Тобто вони взагалі не розуміють, про що це...

- Цікаво. І трошки лячно. А батьки добре розпізнають чи теж плутають, і якщо плутають, то в який бік - перестраховуються чи ігнорують?

-Перестраховуються! Тут я доволі вузько спеціалізована у цьому плані, оскільки мій інтерес особистий - це інклюзія, інклюзія для дітей з особливими освітніми потребами та інвалідністю, то я оце виявила, що у нас проблема тотальна по школі, що дуже часто, саме з подачі батьків, таких дітей виключають зі школи, при чому вони це прикривають тим, що ці діти булять їхніх дітей. Чому це відбувається, тому що... до речі, недавно щодо цього дізналася, і для мене це як благовіст... З'ясувалося, що штука ця давно вже досліджена, я прочитала три дослідження, але їх і більше, на ту тему, що дітей з особливими освітніми потребами та інвалідністю частіше виключають зі шкіл, ніж нейротипових дітей. Чому так відбувається? Тому що ці діти частіше реагують агресією на булінг. Тобто якщо, наприклад, нейротипову дитину булять, вона часто стає пригнобленою, і всі звичні атрибути жертв булінгу. А діти з особливими освітніми потребами видають агресивну реакцію. Чому? Тому що, по-перше, у них психологічне відставання, в них слабші соціальні зв'язки, і тому вони реагують не так, як з мали б реагувати для свого віку. І ця агресія є помітною. Тобто якщо, наприклад, [відбувається] поширення чуток, поширення тихеньких "обзивалочок" або соціальна ізоляція - для вчителів це часто проходить непоміченим. Наприклад, якусь дитину ігнорують. Але коли ця дитина вибухає, починає іти всіх бити, або перекидає парту від "психів", то це помітно. І таких дітей дуже часто в наслідку виключають. А до чого це було питання? А, про батьків... Так от, ініціаторами таких виключень часто є батьки. І от вони саме прикривають це булінгом, тобто вони сприймають ці разові вияви агресії саме як булінг. А чого б їм це не сприймати, якщо Закон це підтверджує, наш український?

- Давайте резюмуємо. Тобто з огляду на всі недоліки, врешті, якщо порівнювати, як було до 2019 року, чи можна назвати його ефективним? чи змінив він ситуацію на краще?

- Закон? Сам факт, що було введено поняття у юридичну площину, це вже добре, тому що нічого не було. Тобто, це добре, просто закон потребує доопрацювання. І я говорила з колегами, то кажуть що поки немає домовленості щодо розробки, і я не розумію, яким чином примудрилися дійти до такого закону в принципі. Тому що всі дослідники, хто хоч трошечки вникнув у тему булінгу, розуміють що це визначення є некоректним з точки зору світової практики. Ну, але добре, хоч таке є.

- Ну так, це правда. На Вашу думку, наскільки проблема з рівнем толерантності в Україні взагалі переноситься на відносини між дітьми?

- Чи переноситься це на відносини між дітьми у школі? Так, це підтверджують опитування, які були проведені фондом «Демократичні ініціативи». Ви знаєте, що це дослідження з 2015 року проводиться? "Що українці знають і думають про права людини" - здається так це називається. То там виведені ознаки, за якими найчастіше дискримінують. Якщо їх порівняти з ознаками, за якими найчастіше дискримінують в школі (це теж вони ж проводили, в 2015 чи в наступному році), то ці ознаки дискримінації збігаються. І якщо ці ознаки покласти на те, за чим найчастіше булять в школі, то це теж збігається. Коли це дослідження проводив Фонд, то там виходить, що найбільше дискримінують за ознакою інвалідності, здається, на першому місці, а в школі того немає. І я не могла пояснити, чому. А потім зрозуміла, що коли вчителів питали, чи вчиться в класі дитина з інвалідністю, 98% сказали що, ні. Я зрозуміла, що на той момент просто не було звідки взятися цим даним, бо інклюзія тоді тільки починалася, 2018 року, і тому в нас ще не грала тема дискримінації, булінгу саме за ознакою інвалідності або особливих освітніх потреб. Якщо подивитися, були дослідження не наші (наприклад, американські, де вже широко практикується інклюзія), то там абсолютно всі дослідження показують, що найбільший відсоток тих, кого цькують, це діти з... найчастіше це поведінкові розлади або інтелектуальні розлади. А найбільше - це саме поведінкові, тобто РДУГ і РАС. Тобто, це діти, які мають право вчитися в

загальноосвітніх школах, але які мають атипові поведінки, і їх цькують. І я розумію, що в нас з інклюзією будуть абсолютно ті самі [результати]. Просто коли в нас вони проводилися, то інклюзія - Гриневич дала їй поштовх - тільки входила в наші школи. Тобто, ці речі абсолютно взаємопов'язані, і без роботи з толерантністю, з прийняттям не вийде працювати з булінгом, щиро переконана.

- Дійсно. Як Ви вважаєте, діти реально сприймають ці причини до ненависті цих "інакших", яких прийнято дискримінувати в суспільстві, чи радше просто використовують легітимізовані суспільством підстави для того, щоб виправдати своє бажання когось принизити?

- Абсолютно згодна. Ну, я навіть не думаю, що бажання когось принизити... Так, скоріш за все, вони за рольові моделі беруть дорослих, і просто це все повторюють на своєму якомусь рівні в класі. Ще чувак такий, Бандура... здається, Альберт, А. Бандура, коротше, нашого походження дядько, то він же ж там якраз досліджував те, що підлітки саме повторюють ті моделі, які схвалюються суспільством, тобто вони беруть якісь рольові моделі і повторюють патерни поведінки, які створюються суспільством. У нас, в принципі, схвалюється це приниження якихось "інакших"... Тому, так.

- Дякую. А от звертаючись до того, як намагаються протидіяти булінгу органи правопорядку, та сама ювенальна поліція. Як ви вважаєте, їхні дії ефективні чи ні?

- Ну, я чесно скажу, що я не зовсім знайома, що вони там роблять, але дивлячись в принципі на підходи, які практикуються в українських школах, без прив'язки до поліції, то я бачу, що в нас дуже прив'язується до карального підходу. Тобто по-перше, це реактивний підхід, коли вже стався булінг, коли вже смалений півень клюнув у задницю, народ починає щось робити. І це каральний підхід. Але в світі вже давно досліджено, що каральний підхід не є ефективним. І зазвичай ці доказові програми превенції булінгу, є проактивними, спрямованими на попередження булінгу. Плюс там звичайно є ще реагування,

але все, що я читала щодо карального підходу, його не рекомендують застосовувати. А в нас як роблять - якщо ти булиш, тобі роблять а-та-та. Або ще дуже часто використовують цю модель чомусь саме батьки жертви. Вони забирають дитину, яку булять, зі школи. Тобто вони виключають її з колективу, а сама проблема колективу не вирішується, проблема цієї групи, ну, і просто там знаходиться наступна жертва. Я впевнена, що це через той каральний підхід, до якого тяжіють наші освітяни. А вони неодноразово це показують, вони не розуміють, коли з ними говорять про prevention. Вони взагалі не розуміють, на мене дивляться, як на якусь "странну", яка їм воду ллє. «Ну, що значить права людини? Ми маємо покарати». От штрафи – це їм понятно. Але штрафи не будуть працювати, вони не вилікують проблему.

- А якщо конкретизувати, то Ви стикалися з тим, які заходи вживають конкретно департаменти освіти? Чи там так само каральні механізми?

- Я здебільшого досліджувала методи протидії булінгу і типу на цьому я і намагаюся донести нашим людям, як боротися з цькуванням. Чесно кажучи, я не знаю, ну просто це не до мене питання. То до тих, хто працює безпосередньо в полях.

- Я зрозумів. А чи заміряли Ви ефективність своєї роботи, чи помітно, що в тих школах або в тих групах, які були залучені, ситуація покращилася?

- У мене немає такого досвіду, щоб саме впровадили підхід. Власне, за ним ніхто не звертався, конкретно розписаним підходом, я викладаю загальні принципи його. У мене є заміряні результати проходження онлайн-курсу шляхом пре- і пост-опитування, то там так, там є позитивні зміни. Але саме щоб впровадили... Ну я ж не можу змусити їх впровадити. Вони дізнаються загальні принципи, ми сідаємо, розбираємо, наприклад, якісь конкретні ситуації, що в них відбулися, що може зробити викладацький колектив. Ну, і все на цьому, вони лишаються самі.

- Тобто недолік в тому, що немає системності і злагодженості в роботі між школами, офіційними структурами і громадськими організаціями?

- Ну так, по суті держава досі не запропонувала вчителям жодного підходу. При тому, що вони могли б взяти ті підходи, що вже доведені до програми і просто їх перенести в Україну, вони такі що переносяться запросто, в наші реалії, але чомусь держава не може. Вийшло так, що я на 2 роки випала з цього всього, з движухи. 2019-2020 - карантин, то ще щось там, «вигоріла» я... Приходжу на конференцію, присвячену булінгу: скажіть, будь ласка, чи держава вже запропонувала вчителям єдину програму? - Ні. Тю, так я ніби і не пропускала ці два роки... Нічого не змінилось. Тобто так, це дуже велика проблема, що по суті цим законом вони зобов'язали школи реагувати на булінг, але вони не сказали як. Відповідно, школи, хто на що гаразд, якимось шкребуться, а оскільки в нас в принципі в людей брак системного мислення, вони не розуміють, що не можна точково вирішити проблему, то вони намагаються реагувати точково, гасити пожежі, вичерпувати воду з човна, який тоне... і ні фіга не виходить. В ідеалі, було б добре, щоб разом з державою зібрали знову якусь робочу групу, яка б виробила якийсь там спільний підхід, або взагалі можна купити франшизу [міжнародного онлайн-курсу], вона ж продається! Господи, та візьміть купіть. Там на сайті - заходиш і "приєднатись до програми". Все! Платиш внесок, і тобі дають всі матеріали, реалізуйте, будь ласка. Я не розумію, в чому проблема, я не розумію, чому держава цього не робить.

- Так, не зрозуміло... А кинуті напризволяще школи, як часто вони вдаються до спроб розробки власних програм протидії булінгу? Хоч якихось, але своїх?

- Оскільки їх зобов'язали вивішувати на сайті... То я дивлюсь, що з'являється... Але воно, ну, це не то. Це все для «галочки», там немає системної роботи. Ну, я принаймні, не бачу. Це якісь дуже загальні справи, що типу "в нас в школі не мають нікого булити". Окей, хорошо, згодна. Ну, таке... Але я не досліджувала глибоко цю ситуацію в київських школах, на жаль.

- Я зрозумів. Можливо, знаєте, яка роль шкільних психологів з протидії булінгу?

- О, це цікава штука, тому що, наскільки я пам'ятаю, але я можу помилятися... блін в комп'ютері б подивитись, в мене всі записи є... мені здається, що там навіть ставки окремої як такої немає, шкільного психолога. То це правда?

- Принаймні, не в кожній школі вони є...

- ... це я теж так само чула, це я говорила з фахівчиною, яка там в новопетрівській школі впроваджує інклюзію, потім ми говорили про психологію, і вона мені сказала, що батьки вимагають психолога, але оскільки ставок окремих таких немає, вони від цього страшно перевантажені. Вони там на кілька шкіл приписані, але отримують мізер. Зрозуміло, що хороший психолог піде в приватну практику, тому що за 7000 грн. він не буде тисячу дітей вести... Тобто, проблема зі шкільними психологами, по-перше, в тому, що вони не є компетентними, по-друге, те що вони є перевантаженими, вони не можуть вести дітей.

- Дякую, цікаво. Давайте перейдемо до такого, дещо складного питання. Чи Вам доводилося помічати зв'язок між соціальними проблемами по сусідству зі школами... Тобто, на найближчих до школи вулицях, якщо там погана криміногенна обстановка або там економічно проблемний кварталчик, або є проблеми в цьому квадраті з відносинами між якимось етнічним населенням... То чи простежується прямо зв'язок між тим, що є якась проблема поблизу на вулиці і тим, що ці проблеми, ставлення власне до цих проблем діти потім переносять з вулиці до школи і відтворюють у її стінах?

- Ви праві, це складне питання, тому що треба спеціально досліджувати, щоб сказати щось. Мені здається, просто з досвіду тих кількох десятків шкіл, куди я ходила, що в школах у центрі [Києва] краща ситуація загалом, в стінах школи, ніж в школі, наприклад у якомусь спальному районі, масивчиках, де всякі

типочки ходять... Але це чисто таке враження. І це не можна використати як фахову думку... Я наприклад, ну як мама, то я своїх дітей перевела з районної школи в школу Печерського району. І хоча цією школою я не цілком задоволена, але от коли я повернулась до школи, де вчилися мої діти, читати лекцію щодо булінгу... Ну то просто випадково запросили... то я була вражена різницею, контрастом величезним, саме рівня розуміння і прийняття, і толерантності, т.д. Дійсно, воно вражає. Є різниця, але це одиничні випадки, це не можна використати як описати тенденцію.

- Ну принаймні, ми спробували намацати... Добре, скажіть, а чи пов'язаний булінг із боротьбою за популярність у групі?

- Ну, так. Мені здається, що це пов'язано, тому що... ну, дуже мені сподобалося одна фраза, що дуже зручно дружити проти когось. Тобто булінг проти когось це в принципі те, що об'єднує людей між собою, ти проти якоїсь там людини - це укріплює твої соціальні зв'язки в групі. Ну да робить популярнішими. І в принципі, доведено, що чим менше маєш соціальних зв'язків, тим частіше тебе булять. Тобто відповідно, той, хто має багато соціальних зв'язків, або є популярним, він скоріше буде булити.

- А от коли група об'єднується навколо булера, то це суто визнання його статусності, чи зустрічаються реальні симпатії?

- Мені важко відповідати, бо я не психолог. Ну, мені здається, що тут скоріше питання не симпатії, а безпеки, тобто якщо я буду наблизений до булера, то можливо, це мені забезпечить безпеку.

- Добре, дякую. З огляду на ті кілька десятків шкіл, де Ви працювали, наскільки масові випадки, коли переважна більшість знущається над однією жертвою.

- Ну, мені здається, це така переважаюча форма булінгу, саме коли йде групове цькування щодо когось. Власне, групове виключення, групове переслідування... Зокрема, причини виключення це - окремий мій біль, що

просто цю форму булінгу у нас дуже часто ігнорують. Коли наприклад якась група починає виключати і там когось з цієї групи, наприклад, бойкотувати або не брати з собою, не додавати у Viber-чати, чи не запрошувати на день народження, то це не вважається булінгом... Але це ж є булінг. І дуже часто ігнорують цю форму.

- А чи часто зустрічалось протилежне, коли група об'єднувалася і колективно припиняла булінг когось з членів групи?

- Ну, я цього не бачила. Але бачу, що цей метод дуже гарно працює в світовій практиці. Він включений у хороші програми з протидії булінгу, це коли якщо взяти ролі в булінгу... тобто якраз один з методів протидії булінгу полягає в тому, що тих, хто, наприклад просто спостерігачі, не задіяні в булінгу, нейтральні, їх намагаються перетягнути в defenders. І саме таким способом перетягують. Я знаю, що в Британії це дуже круто працює, фахівцям вдається подолати булінг. Тобто на захист жертви булінг стає все більше людей.

- Але це походить від роботи офіційної шкільної влади і прописаних норм, а от на рівні самоорганізації подібного не зустрічалось Вам? Щоб група сама вирішувала, що тут щось не ОК, і, можливо, саме зараз візьмемо і замість вчителів зупинимо агресора?

- Мені в моїй практиці, на жаль, не зустрічалось. Хоча я розумію, що це мало б працювати.

- А чи доводилося Вам простежувати залежність між складом сім'ї, тобто повна/неповна та тим, що в ній виховується булер?

- Ні, не помічала.

- Очікувано, насправді. А стосовно відносин у сім'ї? ...тобто, які проблеми сімейного характеру, включно з вихованням дитини, породжує бажання принижувати інших?

- З тих досліджень, що я останні читала, то показано, що типу недбалість, або надмірний контроль в сім'ї як стиль виховання однаковою мірою впливають на те, що дитина частіше вдається до булінгу. Потім, зрозуміло, це вже давно виведено - кореляція, коли є типу проблеми в сім'ї, як насильство в сім'ї чи там якесь насильство як спосіб розв'язання конфлікту, суперечок... що це теж впливає саме на булера. І оце дослідження... це 2020 року дослідження, що типу недбалість батьків, то погано, і більше люблячі батьки, які типу залучені, переймаються життям дітей, але не надміру, то в них типу найкращі результати, в тому плані, що дітей їхніх дітей не тягне на цькування.

- А чи корелює агресія у сім'ї?

- Так, це вже давніші дослідження, що булери часто мають проблеми захисту в сім'ї, з тим, що їх б'ють... або, наприклад, що батько б'є матір чи матір - батька.

- А які фактори можуть впливати на те, що дитина стане жертвою?

- Хто його знає! Не знаю. Мені, чесно кажучи, важко сказати. Бо складається враження що ну, типу взагалі... Ну да, найбільший фактор, я вже говорила, це слабкі соціальні зв'язки, слабкі комунікаційні навички. Тобто чим менше в людини дружби чи друзів, чим важче вибудувати зв'язки з колективом, тим і ймовірніше її будуть цькувати.

- Згоден з Вами. Ми вже виходимо на фінішну пряму і давайте зараз поговоримо про те, як впливають на булінг певні індивідуальні характеристики, які можна побачити зовнішньо... Там, наприклад, расова чи релігійна приналежність, всілякі там інші аспекти, зокрема психологічні...

- Ну, як не дивно, у нас це напевно просто не поширено, там щодо расових чи релігійних - в нас такого немає. В нас найчастіше, це як вже говорили, це збігається з дослідженнями, це нетипова поведінка. Навіть більше, набагато більше, ніж навіть нетипова зовнішність. Коли дитина веде себе дивно, то це стосується типу поведінки, не обов'язково при розладах, як наприклад, дитина

почала одягати надягати рожеві штани... За сексуальною орієнтацією, так, це звісно, ж**а, що робиться у нас. Дуже, дуже цькують саме за сексуальною орієнтацією. При тому неважливо, чи справді ти представниця чи представник негетеросексуальної спільноти, тобто просто, якщо тебе вже раз обізвали п*****м, то що вже в школі тебе цькують як гея. І до речі, ГО "ТЕРГО" проводила дослідження величезне, буквально в цьому році... Не знаю, чи Ви з ними контактували... В них саме по цькуванню дітей - дуже велике дуже і цікаве.

- Дякую, врахуємо. А от чи помічали Ви закономірності - це таке дещо контраверсивне питання - як Ви напевно знаєте, у 80-90-х вважали, що до фізичного булінгу більше схильні хлопці, а дівчата більше словесно... які насправді закономірності простежуються статеві?

- Те, що я простежувала, воно збігалось із застарілими дослідженнями, і я не думаю, що вони застарілі, тому що ті дослідження, які вже там у 2010 р. проводились, вони це підтверджують. Правда, вони підтверджують те, що жінки більш схильні до непрямого булінгу, а не фізичних протистоянь... Ну в принципі, те що я помічаю, воно збігається з цим..

- Дякую. Останнє питання стосується сім'ї, довіри. Якщо знаєте, чи часто жертви прагнули приховати від близьких, батьків, друзів те, що вони стали жертвою?

- Так, вони ховаються. Правда, досить часто вони ховають, з кількох причин. По-перше, ховають, тому що не вірять, що це щось змінить, тобто і бояться, що це буде тільки гірше. Друге, це те, що їм соромно, тому що є така провина жертви, якби їм соромно, що вони недостатньо хороші, тому їх цькують. І третя дуже цікава штука, це вони не хочуть засмучувати батьків.

- Дякую дуже Вам за змістовне інтерв'ю. З Вами було цікаво вести розмову, вкотре дякую, що погодилися! Бажаю гарного дня!